

ԻՍՄԱՅԻԼ-ԱՍԲԸ ԻՖԵՆԳԻ ՉԵԼԵՔԻ-ՋԱԳԵ

«ԹԱՐԻԽԻ ՉԵԼԵՔԻ-ՋԱԳԵ» — تاریخ چلبی زاده

Ռաշիդի պատմության (*«Թարիխի Ռաշիդ»*) 6-րդ հատորը գրել է պատմագիր Չելերի-Ջադե էֆենդին, որի պատմությունը կոչվում է *«Թարիխի Չելերի-Ջադե»*։

Իր առաջարանում պատմագիրը գրում է՝ «...նվաստիս, Քյուչուք Չելերի-Ջադե անունով հայտնի Իսմայել Ասրմին... 1135 թ. Ռամազան ամսի 28-րդ օրը վերոհիշյալ պաշտոնում [պատմագրության] ծառայելու, և Շահամե-դրուլ [Ռաշիդի] քաղցրախոս գրչի վերջացրած տեղից պատմություն գրելու մասին ֆերման շնորհված լինելով, 1134 թ. Ջիլադդե ամսի անցքերից գրել սկսեցի»*։

Այսպես, ուրեմն, պատմագիրը իր պատմությունը սկսում է 1134 թ. և հասցենում մինչև 1141 թ., այսինքն՝ 7 տարվա անցքեր է տալիս։

Չելերի-Ասրմը վարել է նաև Շեյխ-ուլ-Իսլամի պաշտոնը։
Մեռել է 1173 թ. (1759)։

1135 թվականի (1722) ղեկավարից.

Թիֆլիս և Գուրի բերդերի գրավումը

Ինչպես նախապես հայտնված էր, Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքեր՝ էրզրումի վալին, վեզիր Սիլահ-դար-Իրրահիմ փաշան, էրզրումից շարժվելով բնակություն էլ հաստատել Կարսի ձմեռանոցում, գրավոր կերպով առաջարկել և ղրղել

* «Թարիխի Չելերի-Ջադե», էջ 7։

Այս Թիֆլիսի խոսնին՝ Վախթանգին [Վախթանգին] հպատակություն
 ցույց տալու Օսմանյան պետությանը, միաժամանակ ցույց տվել
 ապստամբության ծայր աստիճան վտանգավորությունն ու սոսկալի
 հետեւանքները: Սակայն վերոհիշյալը [Վախթանգը] իր անկապ
 պատասխան-նամակներում, երբեմն հպատակության և հնադան-
 դության հակամետություն էր ցույց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայ-
 մաններ էր առաջարկում: Նախապես Օսմանյան պետության կող-
 մից Շիրվանի խանությունը նվեր ստացած Հաջի-Դուլուդ խանին,
 կայսերական դրություն ու խալաթ ուղարկվեց և նշանակվեց կայ-
 սերական կառավարության կողմից: Ձմեռվա ցրտերի պատճառով
 վերոհիշյալ վեզիրի [Սիլահգար Իրրահիմ փաշայի] հետ միասին
 Կարսում բնակություն էր հաստատել արքունական Դերգահի Կա-
 յուղի-Բաշիններից Միր-Ալեմ-Դերվիշ-Մուհամմեդ աղան: Սրանք
 շարժվեցին դեպի Թիֆլիս: Այդ ժամանակ Մահմուդ-խան-Աֆղանը՝
 հարձակվելով Իսֆահանի վրա, Շահ-Հյուսեյնին իր ընտա-
 նիքով և զավակներով դերել էր և եկել դեպի Կազվին: Աղբյուրների
 երկրում շահության ձգտող գահաժառանգ Թահմասրի կողմից բա-
 յական երկար ժամանակից ի վեր, օջաքլքի կարգով, Կախեթի վի-
 լայեթին տիրացած Մուհամմեդ-Կուլի խանին հանձնարարվել էր
 Թիֆլիսը գրավել և նվաճել: Երկու կողմի զինվորները իրար հանդի-
 պեցին, աջմի զինվորները պարտվեցին, Մուհամմեդ-Կուլի խանը
 պատերազմի դաշտից փախավ և իր կյանքը փրկեց: Միայն իր
 փողի օգնությամբ, Վեջար (?) և Թալալի ցեղերից իրեն հպատակ
 լեզգի ժողովրդից օգնություն ստանալով, նրանց հետ միասին բազ-
 մաթիվ զինվորներով անսպասելի կերպով Թիֆլիսի վրա հարձակ-
 վեց և գրավեց: Վախթանգը ստիպված եղավ արագավազ ձի հեծնել
 և փախչել իր կառավարության սահմաններում գտնվող Գորիի բեր-
 դը: Նա արթուն և ուշադիր հետևում էր դեպքերին և իր նպատակին
 հասնելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում: Սակայն Վախթանգի
 հույսերը խորտակվեցին և նրա նախաձեռնությունները անհետևանք
 մնացին: Թիֆլիսն անցավ Աջեմների ձեռքը և Մուհամմեդ-Կուլի
 խանը ապահովեց իր իշխանության անկախությունը: Վախթանգը
 ստիպված եղավ վերոհիշյալ սերասքերին հպատակություն հայտնել
 և Օսմանյան պետության մոտ ապաստան փնտրել: Նրա սերասքերը
 Կարսից շարժվելով, Չըլդրի էյալեթին ենթակա Ախալքալաքի սան-
 ջակի գյուղերից Փոքս գյուղում մի քանի օր բնակություն էր հաս-
 տատել, վերոհիշյալի [Վախթանգի] եղբայրը Իսա-խանը եկավ,
 հպատակություն հայտնեց և օգնություն խնդրեց: Իսկ երբ այդ վայ-

րից շարժվեցին՝ որդին՝ Նահնեվաղը եկավ ու նմանապես հալատակություն ցույց տվեց և իր հոր [Վախթանգի] կողմից խնդրեց, որ իր իշխանության տակ դանիոդ և Օսմանյան պետության նվիրելու մտադրված Գորիի բերդը գրավելու համար որոշ քանակությամբ ուժեր ուղարկվեն: Վերոհիշյալ սերասքերն իր աղաներից Ալի-Աղան, մի դրոշակ «սերդէն կեշտի»՝ ղինվորներով ուղարկեց դեպի վերոհիշյալ բերդը (Գորի): Ճանապարհին՝ Վախթանգից դրություն ստացվեց, որով նա հայտնում էր՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը՝ աեղեկանալով, որ ես Օսմանյան պետությանը հնազանդություն և հալատակություն եմ հայտնել և Գորիի բերդն անսպաժման սլիտի հանձնեմ, հիշյալ բերդը իսլամական տիրապետության տակն ընկնելուց առաջ նվաճելու և գրավելու նպատակով, իր եղբորը՝ Բալականաշափ ղինվորներով դեպի այդ կողմն է ուղարկել: Բերդի սլաշտսլանությունը թույլ է, եթե ձեզնից առաջ նրանք [Մուհամմեդ-Կուլի խանի ղինվորները] հասնեն, անտարակույս բերդը կգրավեն»:

Վերոհիշյալները [Սերասքերի կողմից ուղարկված զորքերը] իրենց ձիերի սանձը քաշելով, խիստ շուտալ կերպով, կես գիշերին՝ հասան բերդի սլարիսպներին, նրանց հետ եկած Վախթանգի ներկայացուցիչը դրության մասին բացատրություն տվեց և պահասանները բերդի դռները բաց արին և Աստուծո կամքով հիշյալ բերդը այս կերպով սուլթանական երկրին միացվեց: Դրանից հետո վերոհիշյալ Դերվիշ-Մուհամմեդ-Աղան գնալով դեպի Թիֆլիս, Մուհամմեդ-Կուլի-խանի հետ մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցավ, իսկ Մուհարրեմ* ամսին նրան [խանին] համոզեց և դրդեց, որ նվիրական իսլամական կրոնի սլաշտսլանին և ամբողջ աշխարհի Վեհափառ խալիֆային ի սրտե հավատարիմ և հալատակ կլինի:

Որովհետև Թիֆլիսի իշխողը՝ Վախթանգը նախապես անդիտակցարար և անհեռատես կերպով Մոսկովի ցարին հալատակություն էր հայտնել և իրեն քրիստոնեության կողմնակից ցույց տվել, անհրաժեշտ եղավ Ստամբուլում աշխարհի ասլավեն փաղիշահի կողմից հաղթական ղինվորներ նշանակել և ուղարկել Թիֆլիսն ազատելու և գրավելու համար: Վախթանգը հատուկ դրությամբ դիմելով սերդարին, հայտնեց, որ նա իր այդ անմիտ գործի համար զղջացել է և Օսմանյան պետության հալատակություն ցույց տալով որոշել է

* Մուհարրեմ ամիսը, իսլամական նվիրական ամիսներից լինելով, ոստափանդական սովորության, այդ ամսվա ընթացքում պատերազմական զորածոցություններին և թշնամություններին գազար է տրվում:

Թիֆլիսի բերդը հանձնել փաղիշահի ներկայացուցչին (փոխանորդին)։ Բացի այդ, նա հայտնեց, որ վերոհիշյալ երկիրը [Թիֆլիսը], իրապես աշխարհի ապալեն Վեհաշուք փաղիշահի սեփական և բարեշեն երկրներից է եղել, որ ռաֆրդիների շարագործ պետությանը, բարձրյալն Աստուծո կամքով, մոտ է կործանման և անհետացման, որ վերոհիշյալ բերդն իզուր պաշտպանելու մտադրություն և նպատակ չունի։ Խանի հայտնած մտքերը և առաջադրած սկզբունքները պարզ կերպով արտահայտվում էին։ Նա որոշել էր հիշյալ Աղայի անկեղծ խոսքերով և ցուցմունքներով շարժվել, որպեսզի կարողանա ապահովություն և երջանկություն ձեռք բերել։ Այդ նպատակով նա վերոհիշյալ Աղայի միջնորդությամբ շտապեց Թիֆլիսի բերդի բանալիները հանձնել։ Հրամանատարը (սխիահալար) դեռ Թիֆլիսից մեկ և կես օթևան հեռու գտնված ժամանակ, Վախթանգը նրան գիմալորելու գնաց և հայտնեց, որ սերասքերն առանց կռվի և պատերազմի կարող է տիրանալ այդ երկրին (Թիֆլիսին)։ Շեվվալ ամսի 6-րդ ուրրաթ օրը, վերոհիշյալ քաղաքի գրավման ավետիսը (մյուժղեն) և բանալիները կայսրության դերգահը հասան։ Այսպիսով մի մեծ երկրի, առանց պատերազմի և սպանության, աշխարհակալ փաղիշահի մեծ բախտավորության և նորին Վսեմություն սադրազամի խելացի և ճիշտ նախապատրաստության շնորհիվ Սուլթանական երկրին միանալու գեպքը, բոլոր իսլամներին մեծ ուրախություն և գոհունակություն պատճառեց։ Հաջորդ շաբաթ օրը Նորին Վսեմություն աշխարհակալ փաղիշահն, արքայական հանդիսավորությամբ և մեծ շուքով էդիրների դռնով քաղաքից անցավ և վեզիրական խնջույքի վայրը՝ Սեյիդ—Աբատը իր արքայական շուքով և լույսով բախտավոր և նվիրական դարձրեց։ Այդ սրտագրավ վայրում Բարձր Վեզիրը և Շեյխ-ու-իսլամ Աբդուլ-լահ էֆենդին և ծովակալ վեզիր-Մուստաֆա փաշան շնորհավորեցին այդ մեծ նվաճումն ու հաղթանակը։ Այս հսկա և փառավոր հաղթանակը բոլորին՝ ավագանիին և ժողովրդին («ավամ») ծանուցելու, ինչպես նաև Սեյիդ-Աբագում կառուցված փառավոր պալատը մոմերով և կանթեղներով լուսավորելու մասին ֆերման շնորհվեց... Այդ գիշեր փառուն և լուսավոր աստղերի պես փայլփռող անթիվ մոմերի և կանթեղների լուսավորությամբ, դեպի երկինք արձակված լուսատարած փամփուշտների (ֆիշենդ) սրտառու տեսարանը, դիտողների սիրար հրճմանքով և գոհունակությամբ լցրեց...

(«Թարիխի Չելերի-Ջադե», հատ. VI, էջ 45—49)։

Վաղուց ի վեր Աջեմի երկրի վրա իշխող Շահ-Հյուսեին-Սեֆեվիի սոսկալի բռնությունների և դաժանության, ինչպես նաև ռաֆզիական անհավատության պատճառով նրա պետության հզորությունն ու բախտավորությունը դեպի անկում էր դնում և ամբողջ Իրանական երկիրը խռովության էր մատնված։ Մասնավորապես Պանդահարում անկախության հետամուտ Միր-Ալիսի որդին՝ Մահմուդ-Խան-Աֆղանի հորեղբորորդին Միր-Կասրմը Հերաթ քաղաքը գրավել էր և վերոհիշյալ Մահմուդ-խանը, Շահ-Հյուսեինի կողմից իր վրա կոփի ուղարկված կրգըլբաշ զինվորների մեծ մասը սրից անցկացրել և սրից ազատված ռաֆզիներին հետապնդելով հասել էր Սպահան և պաշարել էր այդ քաղաքը։ Այս պատճառով, շահի ծանուդրության մեջ լինելու մասին էրզրումի վալին՝ Վեզիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան տեղեկություն էր ուղարկել Ստամբուլ, միաժամանակ ուղարկել էր նաև Թավրիզի, Ֆրանսիացի և Աջեմ վաճառականների այն նամակների պատճենները, որոնցով վերոհիշյալներն էրզրումում և Իլմիրում գտնվող իրենց մարդկանց և շահնկերներին հայտնում էին Սպահանի պաշարումն ու Իրանի ծայր աստիճան խռովության մեջ լինելը։ Փաղիշահի ներկայությամբ պետության ավագանիի վեզիրների ժողով գումարվեց, խորհրդակցություն տեղի ունեցավ։ Նկատի առնվեց, որ Աջեմի շահը օրըստօրե կորցրնում է իր ուժը, թուլանում է, եթե նրա մայրաքաղաքը Սպահանը ուրիշների ձեռքն անցնի, նա ուժ և կարողություն չի ունենա թշնամու դեմ կռվելու, որով իր երկրի այլ մասերն էլ կարող են օտարների հաղթանակներ ենթարկվել։ Օսմանյան փաղիշահական երկրին սահմանակից մի երկրի, օտարների տիրապետության տակ ընկնելուց առաջ, գրավումը նպատակահարմար լինելով, միաժամանակ նկատի առնելով, որ Սուլթանական երկրին սահմանակից վայրերում ասլրող ռաջաների և մուսուլմանների սննդամթերքը և ինչքը, նրանց ընտանիքն ու երեխաները կողոպուտից ու թալանից պաշտպանելը բարենպաստակ մի գործ է, և երբ հաստատվեց, որ Մահմուդ-խանը որոշել է տիրանալ Սպահան մայրաքաղաքին, որոշվեց վերոհիշյալ պաշմանների բերումով շրջակայքում գտնվող երկրների և քաղաքների դրավմանը ձեռնարկել 1131 թ. Շարան ամսին, սահմաններում գտնվող վեզիրներից Բաղդատի վալի Հյուսեին փաշային, Բադրայի վալի Հասան-փաշա-Ջադե-Ահմեդ փաշային, Վանի վալի Քեոփրյուլու-Ջադե Աբդուլլահ փաշային, էրզրումի վալի, Իբրահիմ

փառային, Կարսի, Չըլդրի և Շեհրի-Ջորի բնյւերբայիններին անհրաժեշտ գրավոր հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին: Երկար տարիներից ի վեր երջանկաբար Բաղդատի էյալէթի վալին, Վեդիր-Հասան փաշան, որը մշտապես հետևում և ծանոթանում էր Աջեմի երկրի դրության հետ, դրել և հայտնել էր, որ Մահմուդ-խանը հաստատ որոշել է Սալահանին տիրանալ, սակայն հայտնի չէ, թե տիրանալուց հետո ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենա և ինչպե՞ս պիտի շարժվի: Մինչև չպարզվի, թե նա [Մահմուդ խանը] ինչպիսի վերաբերմունք պիտի ցույց տա, մինչև որ մենք լրիվ կերպով չծանոթանանք նրա բնավորության և ձգտումներին, անհրաժեշտ է ձեռքերը հեռու պահել Աջեմի երկրից: Հետևաբար այդ մասին տրված որոշումը պետք է հետաձգել և սպասել: Վերոհիշյալ վեզիրի այդ մասին արտահայտած կարծիքն ու մտքերը համապատասխանում էին Վսեմաշուբ փաղիշահի և Նորին Մեծությունն սաղրազամի կարծիքին: Այդ պատճառով վերոհիշյալ ժողովի [դիվանի] որոշումն անհետևանք թողնվեց (փոփոխվեց) և նրա գործադրությունը հետաձգվեց և որոշվեց այսպես. մինչև սուլթանական դերգահից նոր որոշում ու նշանակում տրվելը, Աջեմի երկրի վրա չհարձակվել. այդ մասին վերևը հիշված մեծ վեզիրներին և բնյւերբայիններին կայսերական ֆերման հաղորդվեց: Հետո, ավելի ուշ, Բաղդատի վալին, վերոհիշյալ վեզիրը, սուլթանական երջանիկ դերգահին հայտնեց, որ Մահմուդ-խան-Աֆղանը հարձակվելով Սալահանի վրա, Շահ-Հյուսեյնին իր բնտանիքի և երեխաների հետ միասին գերել է, ռաֆըզի և տգետ կըզըլբաշների ապիկարությունն ու թուլությունը պարզապես երևում է: Եթե Աջեմի երկրին և քաղաքներին սահմանակից մեծ վեզիրները Աջեմի երկիրը նվաճելու և գրավելու համար հրաման է նշանակում ստանան, Բարձրյւլն Աստուծո օգնությամբ, Իրանյան երկրի մեծ մասը Օսմանյան փաղիշահական երկրին միացնելու մասին կասկած անգամ չի կարող: Նախապես դիմում կատարվեց բոլոր դժվարությունները լուծող նվիրական Մյուլթի Աբդուլլահ էֆենդիին՝ այսպիսի հարցով, — վերոհիշյալ ցեղը [աջեմները] Օսմանյան պետության հետ հաշտության պայմանագիր ունի, բացի այդ նրանք արտաքուստ իրենց խլամ են համարում, այդ պայմաններում նրանց դեմ կովի և պատերազմի ձեռնարկելու համար շարիաթի կողմից թույլտվություն կա՞: Հայտնվեց, որ նախապես կնքված հաշտությունից կարելի է հրաժարվել, իսլամական ժողովուրդների և նշանավոր իսլամական շեյխների ընդհանուր ցուցմունքների և կարծիքի հիման վրա վերո-

հիշյալ ցեղի [աջնմաների] հավատքը սուտ է, նրանց անհավատ և ուրացող լինելը պարզ և հայտնի է: Այս մասին տրված երկու նվիրական ֆեթվայով՝ գոյություն ունեցող կասկածները փարատվեցին և վերահիշյալ վայրենի ցեղի դեմ ըստ արժանվույն պատերազմի թույլտվությունը և որոշումը հաղորդվեց բոլոր խելացի և զատուղության տեր մարդկանց:

Նվիրական ֆեթվայի օրինակը

Ռաֆրդիների երկրին տիրապետող ռաֆրդի շահի անունով և արտոնություններ, ռաֆրդիներից հայտնի մի ժողովուրդ, եթե իսլամական երկրում իսլամական մի այլ ժողովրդի դեմ բացահայտ կերպով կռիվ մղի, հիշյալ շահ, իսլամների իմամը և Սուլթանների Սուլթանը՝ օսմանյան փաղիշահի հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը խախտած կլինի՝ թե ոչ:

Պ ա տ ա ս խ ա ն:

Կլինի. մասնավորապես հիշյալ անիծվածի [շահի] ավագանու ոչնչացումն անհրաժեշտ է: Իսկապես տեղի ունեցող հաշտությունը, Աստուծո շնորհին սպասելու համար, հարմար տեսնված զինադադարի կնքում է. երբ իսլամական ժողովուրդը ուժ և կարողություն ունենա իսլամներին թույլատրվում է նրանց (ռաֆրդիների) նկատմամբ գործադրել ինչ որ անհրաժեշտ է:

(«Բարիսի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 61—65):

Սիլահդար Իբրահիմ փաշայի սերասֆերուքյունից հեռացումը և Արիֆի-Ահմեդ փաշայի նշանակումը

Ինչպես վերևում նկարագրվեց, երբ աստվածային հաղթանակի բանալին և իսլամական սուլթանի նվաճմանը ենթարկված Թիֆլիսը կայսերական երկրին միացվեց, հիշյալ երկրի բոլոր գործերը կարգի բերելու պարտականությունը հանձնվեց սերասքեր և էրզրումի վալի՝ Վելիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշային: Բարձրյալն Աստուծո կարգադրությամբ և Վահաշուք փաղիշահի բախտավորությամբ նվաճված և գրավված այդպիսի մեծ մի երկրում արդարությունը գործադրելու, բռնությունից ու հափշտակություններից խուսափելու, երկրի գործերը վարելու և ուսյաների ու ժողովրդի սիրտը գրավելու պարտականությունը, անհրաժեշտորեն ընկնում էր

սիւսիսահասարակ իշխող պետ, սերասերը պաշտոնը վարողների վրա։ Սակայն վերոհիշյալ վեգիբը, էրզրումի «Սերգեն Կեչտի»^{*} աղաներից Ուղուն-Մուստաֆա-Աղա անունով անձնավորության միջնորդությամբ, Վախթանգի կողմից իբրև կաշառք տրված մեծաքանակ հարստությամբ շլացած, Թիֆլիսի կառավարությունը օջաբլըքի կարգով շտապել էր տալ վերոհիշյալ Վախթանգի Շահնեվազ անունով որդուն (որը դեռ նոր իսլամական կրոնն ընդունելով, Իբրահիմ անունն էր ստացել), պետությանը տարեկան 40 հազար դուրուշ տուրք տալու պայմանով։ Հիշյալի թելադրանքով Թիֆլիս մտնելու հաջորդ օրը, դեռ ղինվորներին չբնակեցրած և կարգի չբերած՝ իրենց կամքով հպատակություն ցույց տված մի քանի հարյուր Աջեմ վաճառականներին քաղաքից արտաքսեց, նվիրական Ռամազանին քաղաքի կենտրոնում մի շարք խայտառակ և ստոր անձինք խեղձերի ընտանիքների և երեխաների վրա հարձակվելով, նրանց ունեցածը թալանեցին և հափշտակեցին, անգամ բաղամթիվ հարուստ վաճառականների հացի միջոցի կարոտ թողին։ Նա քաղաքի բանալիները հանձնեց Մուհամմեդ-Կուլի խանին, որը քաղաքը գրավեց տուանց կռվի։ Նա խոստացել էր, որ Օսմանյան կառավարության կողմից Թիֆլիսի կառավարումը իրեն հանձնվելու դեպքում կաշխատի Դենջեն, Երևանը և մի քանի այլ Բրանական քաղաքներ, առանց կռվի և սպանության, Օսմանյան պետությանը միացնել, և արշավանքի ծախքերի համար իր հարստությունից իբրև օժանդակություն 300 քիսե ակչե կհատկացնի։ Սակայն նա իր խոստումն ու պարտավորությունը չհարգեց։ Հիշյալ խանը Մուհամմեդ-Կուլի խանը՝ որոշ ժամանակից ի վեր Երևանի էյալեթում վալի լինելով, իր ուշիմության և հեռատեսության պատճառով աջեմի խաների շրջանում մեծ պատիվ և հեղինակություն էր վայելում։ Նա իր մատուցած ծառայության փոխարեն Օսմանյան պետության կողմից էլ հարգանքի ու նվերների էր արժանացել և կարող էր ուրիշներին էլ այդ ուղղությամբ իր կողմը գրավել։ Սակայն վերոհիշյալ սերասերին իր պաշտպանության և հովանավորության տակ վերցրած Շահնեվազի իշխանության մեջ մնալը և ամրապնդվելը կապել էր խանի փախուստի հետ։ Այդ պատճառով էլ հիշյալ խանին ինչպես հասարակ մի մարդու ղրկել էր հաճույքի և զրույցի մեջլիսներին, իր շրջանից հեռու էր պահում և դատապարտել էր հասարակ ու բաց մի նեղ վրանում ապրելու։ Մի այդպիսի հարգելի հյուրին,

^{*} Սերգեն-Կեչտի, տե՛ս «Թարիխի-Նայիմայի» ծանոթագրություն 9։

իր պատվին և աստիճանին համապատասխան շուքով և փառքով շրջապատելու փոխարեն, նրան անույատվել էր: Հիշյալ խանը՝ իր համար անսպասելի, նման ստոր և թշնամական վերաբերմունքից զզված լինելով, ստիպված էր գիշերով շտապ փախչել Կախեթի կողմերը, որը շահի կողմից տրված էր իրեն իրրև «օջաքլըք»⁵: Վերոհիշյալ վեզիրը, Մուհամմեդ-Կուլի խանի կենդանության օրոք, իրեն նրա կալվածների և հարստության ժառանգ համարելով, իր ազահության և ցանկության պատճառով, այն պահին, երբ Բենջեի Երևանի խաները և ժողովուրդը հակառեւ և պատրաստ էին Օսմանյան պետության պաշտպանության տակ մտնելու և հպատակություն ու հնազանդություն ցույց տալու, իր այդ ընթացքով թե խաներին ու վալիներին, թե ժողովրդին և վաճառականներին երկյուղ և սարսափ էր պատճառում:

Աստուծո օգնությամբ առանց կռիվի և արյունահեղության Թիֆլիսը հաջող կերպով դրավելուց հետո, վեզիրը իր տրամադրության տակ գտնվող մեծաթիվ ղինվորներով կարող էր շարժվել Աջեմի երկրի այս կամ այն մասի վրա, քանի որ [Աջեմի] ժողովուրդը անկարող էր դիմադրություն ցույց տալ և կռվել: Սակայն նա [վեզիրը] երկիրը ընդարձակելու համար իրեն տրված ծառայությունը բոլորովին մտքից հանել էր և գոհճիկ ազահության բերումով՝ միայն հարստություն ձեռք բերելու համար, 132 օր Թիֆլիսում բոլորովին զուր և դատարկ ասլրել, ժողովրդի դրությունը վատացրել, ղինվորական մասերին մեծ նեղություն պատճառել, արշավանքի և կռիվ ժամանակը իզուր ասել կորցնելով, ղինվորների [սիփահիների] հաղթանակով ամրապնդված բազկին և հերոսությանը թուլություն և անհուսություն էր պատճառել... նման պատճառներով նրա [վեզիրի] հեռացումը [պաշտոնազրկումը] անհրաժեշտ նկատվելով, Դիարբեքի վալին՝ Վեզիր-Արիֆի-Ահմեդ փաշան սերասքերի բարձր պաշտոնին նշանակվեց...

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 68—72):

1136 թ. (1723) դեպքերից

Իրանում Սեֆեվիդների իշխանությունը վերջացել էր և երկիրը շորս կողմից ենթարկված էր թշնամիների հարձակումներին: Մահմուդ-խան-Աֆղանը Շահ-Հյուսեյնին ընտանիքով հանդերձ գերել և տիրացել էր մայրաքաղաք Մպահանին: Արքայորդի Թահմասբը շահ դառնալու նպատակով Ադրբեջանում անկախության էր ձգտում, սակայն անհրաժեշտ ղինվորական ուժեր չունենալու պատճառով դիմել էր Օսմանյան պետությանը: Բայց որովհետև օսմանոյնները չէին ուղղում Թահ-

մասքին ընդառաջ գնալ, այգ պատճառով նրա ուղարկած պատգամավորը 1136 թ. էրզրումում թողնվից և նրան Ստամբուլ գալու իրավունք չտրվեց:

Հետո Թահմասը ներկայացուցիչ է ուղարկում Ստամբուլ. Սուլթանին ուղղված հատուկ գրությամբ, որին պատասխանում է սադրաղամը և հայտնում, որ նկատի ունենալով Շահ-Հյուսեյնի գերի ընկնելը, Սպահանի գրավումը, Իրանի ներքին և արտաքին վերին աստիճանի ծանր դրությունը, մասնավորապես այն, որ Մուկովի ցարը՝ գրավելով Դերբենդի բերդը՝ առաջ է շարժվում դեպի Գիլան և կարող է ձեռքը երկարել դեպի Իրան և վերջապես նկատի առնելով արքայորդի Թահմասը ղիմադրություն ցույց տալու և կռվելու անկարողությունն ու վտանգի մոտեցումը Օսմանյան պետության սահմաններին՝ միաձայն որոշվեց նախքան թշնամու ձեռքն անցնելը, գրավել նախապես օսմանյան երջանկահիշատակ սուլթանների կողմից նվաճված Երևանի, Թավրիզի, ինչպես նաև Ադրբեջանի որոշ բերդերն ու Բաղդադի սահմանակից վայրերը:

Սերասֆեր Իբրահիմ փաշայի Գենջե զնալը և վերադարձը

Թիֆլիսի շրջանի սերասքեր՝ էրզրումի վալի Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի Կարա-Մուստաֆա փաշայի, Զըլդրրի վալի Իսահակ փաշայի և այլ զինվորական մասերի հետ միասին Թիֆլիսից դուրս դալով՝ շարժվեց դեպի Գենջե և հիշյալ ամսի 9-րդ օրը Գենջեի մոտ մի շարք Կըղըլբաշ զինվորների հետ կռվելուց և նրանց ոչնչացնելուց հետո, գնաց և Սուլթան-Սելիմ անունով լլրի մոտ վրաններ հիմնեց: Հաջորդ օրն առավոտյան հաղթական սիփահիներով արագ կերպով շարժվելով, առյուծանման քաջերը ուժեղ հարձակումով քաղաքը մտան և հասնելով մինչև կտավալաճառների շուկան՝ ամբողջովին գրավեցին: Երբ այս հաղթանակով ոգևորված և ուրախացած էին, [լսեցին] չոգադուրի հագուստով մի անիծյալ անկրոնի՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը բարձր մի վայրից բանակի վրա հարձակվեց և կողոստեց» աղաղակը, որ թալանով և կողոստումով զբաղված սիփահիներին դարմանք պատճառեց, շփոթեցրեց և զինվորների ղեկավարների հաղթական բազուկները թուլացրեց ու դողացրեց. նրանք [զինվորները] թողնելով թնդանոթները, հեղեղի նման դիմեցին դեպի լանակատեղը: Երբ սերասքերը տեսավ այդ իր տեղից շարժվեց և հազար ղժվարություններով զինվորներին նորից ուղղեց դեպի քաղաքն ու թնդանոթներն աղատեց: Հաջորդ օրը, երբ նա ձեռնարկեց հայկական թաղամասը գրավելու, հայ ժողովուրդը (արամենե) հսկանալով իրենց հայտնեց: Նա [Սերասքերը] այդ թաղամասում լանակություն հաստատեց և 17 օր շարունակ, երբեմն լանակցություն և ղիտողություն, երբեմն էլ կռվով և պատերազմով զրադվելով, հավատ ընծայեց վատարախտ աջեմների

կեղծ պայմաններին և խոսքերին և հարմար առիթը փախցրեց: Ի վերջո՝ բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ՝ շարժվելու որոշում տրվեց: Նույն օրը առավոտյան քաղաքի բնակչության երեւիներէից մի քանի մարդ եկան կամուրջի գլուխը և վեղիրի մարդկանց հետ խոսել սկսեցին: Վերոհիշյալ սերասքերի փոխարեն, սերասքեր նշանակված վսեմ վեղիր-Ահմեդ փաշան Գենջեի էյալեթը Մուհամմեդ-Կուլի-խանին հանձնեց: Նրբ նա հայտնեց, որ եկել և ստանձնել է կառավարության գործերը, Գենջեից դուրս եկան և մեկնեցին դեպի Թիֆլիս: Հպատակություն և հնազանդություն հայտնած հայերից (արամենե ցեղից) 3000-ի չափ ուսյաների բերին և Թիֆլիսում բնակեցրին:

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 74—75):

Սոմխեթի բնակչության հպատակությունը

Թիֆլիսի էյալեթին ենթակա Սոմխեթի դավառում (նահիյե) բնակվող հայերը (արամենե ցեղը), հպատակություն և հնազանդություն հայտնելով և ընդհանրապես օրինակաւն տուրքերը ընդունելով, խնդրում էին, որ իրենց համար մի իշխող նշանակվի: Հիշյալ դավառը ընդունելով իրրն լիվա, այնտեղ մարդահամար կատարվեց և նրանց հարկերն առանձնապես «ջիբայեթ»^{*} լինելու պայմանով, նրանի սերասքեր, վեղիր Ահմեդ փաշայի առաջարկությամբ, օջաքըլըքի կարգով իրրն սանջակ տրվեց և շնորհվեց Վախթանգի եղբորը՝ Իսա խանի որդուն, որն իսլամական կրոնը ընդունելով Արդուլահ բեյ էր կոչվում:

(հատ. VI, էջ 138)

* * *

Պատմագիր Չելեբի-Ջադեն 1136 թ. դեպքերի շարքում խիստ մանրամասնորեն կանգ է առնում Թուրքիայի և Ռուսաստանի^{**} միջև 1136 թ. (1724) կնքված հաշտության պայմանագրի վրա, տալով այդ առթիվ տեղի ունեցող բանակցությունները ամենայն մանրամասնությամբ: Այդ պայմանագրության կնքումը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի միջնորդությամբ: Ռուսաստանը՝ օգտվելով Իրանում տեղի ունեցող խռովություններից, սկսել էր նվաճումներ կատարել Դերբենդի և Բաքվի շրջաններում, իսկ օսմանյիները նվաճումներ էին կատարում Հայաստանում,

* Ջիբայեթ-էվկաֆի եկամուտների և առհասարակ բոլոր տեսակի եկամուտների դանձումը:

** Թուրք պատմագիրները Ռուսաստան իմաստով գործ են ածում «Մուսկով» բառը:

Վրաստանում և առհասարակ Իտալիայում: Այդ պայմաններում պատերազմի բռնկումը անխուսափելի էր: Սակայն կողմերը նախընտրեցին հաշտություն կնքել: Այդ պայմանագրով երկու կողմերը Իրանից դրավժած վայրերը պահում էին,—Դերբենդը, Քարուն և Դաղստանի մի մասը մնում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ, Շիրվանի խանությունը (Շամախի կենտրոնով)՝ Օսմանյան դերիշխանության տակ: Պատմագիրը տալիս է նաև պայմանագիրն ամրագրությանը և այդ առթիվ Սուլթանի կողմից տրված հատուկ ֆերմանը (սուլթանական «հեղեմ»): Սակայն, ինչպես հայտնի է, այս պայմանագրության պայմանները Իրանի կողմից չընդունվեցին, այդ պատճառով էլ պատերազմական գործողությունները միայն ժամանակավորապես դադարեցին:

Թիֆլիսի վալի վեզիր Ռեջեբ փաշայից ուրախանիո լուսերի ստացվելը

Թիֆլիսի և Գենջեի միջև գտնվող և Օսմանյան սկստությունը հնազանդություն և հպատակություն հայտնած կաղաք ցեղից (աշիրեսթ) Գենջեի ղինվորները և Շեմս-էլ-Դինլին, մտնելով մեր հողը, 30-ի չափ գյուղեր այրել, անասուններն ու բեռնակիր կենդանիները քշել ու տարել, կալերն ու հարդը կողոպտել և ցրել էին: Այդ մասին հայտնել էին Թիֆլիսի վալի Վեզիր-Ռեջեբ փաշային, թե եթե նա շտապ կերպով միջոցներ ձեռք չառնի, կասկած չկա, որ նրանք Ակչե-Կալայի վրա կհարձակվեն: Այդ պատճառով վերոհիշյալ վեզիրը շտապ կերպով օգնություն ուղարկեց՝ Սվադի և Ջրլղրի ղինվորներին, ենիչերի հեծելազորից 25000-ի չափ ընտրյալ ղինվորների, ինչպես նաև Չորոսի վալի Ալի փաշային և նրա քեթխուդաներին, Լորիի բեյ՝ Գոջ-Ալի բեյին և Ալի-Ջենահին: Վերոհիշյալները խիստ արագ կերպով, 18 ժամվա ընթացքում, մոտեցան Թիֆլիսին: Անհավատ և անկրոն ռաֆրդիները, Թիֆլիսի կողմից ղինվորների գալը անհավանական և անհնար համարելով, անտարբեր և անհոգ քնել էին: [օսմանցիները] պատուհաս անձրևի նման նրանց վրա թափվեցին, հետիոտն ղինվորներին հենց առաջին կռվում փախուստի մատնեցին, իսկ իրենց հիմար եռանդի բերումով կռվի և դիմադրության համառություն ցույց տվող հեծելազորից շատերին օսմանյան հատու սրով ոչնչացրին: Բռնված կըզըլբաշ գերիների տված ցուցմունքներից պարզվեց, որ նրեանի ժողովուրդը Գենջեից Շեմս-էլ-Դինլիից և Մուհամմեդ-Կուլի խանից օգնություն են խնդրել, որ Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր հավաքած լեզգի և վրացի ղինվորներով կենտրոնացել է Ակչա-Կալայում և մտադիր է նրեանին օգնության գնալ: Բացի այդ, ձեռք բերվեցին նրեանից Գենջեցիին

և Մուհամմեդ-Կուլի խանին ուղղված նամակները, որով ասպացուցվեց գերիների բանավոր բացատրությունների ճշտությունը: Այդ ժամանակ Գորիի բերդի հրամանատարը Յուսուֆ-փաշա-Ջադե-Հասան փաշան էր. բերդապահներից Մուհամմեդ-Կուլի-խան անունով անհավատն ու անկրոնը, քյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի քահանաների (փափաս) կողմից Կոստանդին անունն էր ուռացել և անցել էր կառավարության գլուխը: Նա հագել էր Վրաստանի խանության հագուստը, էրիսթավներից, թավադներից և աղանավորներից ներկա եղողները նրան հալատակություն էին ցույց տվել: Չորս կողմերում գտնվող վրացի անիծյալները եկել հավաքվել էին հիշյալի մոտ, 10 հազարից ավելի սև վահանավոր (կարակալքան) մարդկանցով և էրիսթավներով Ակչա-Կալայում Կըզըլբաշ սիփահիների հետ միացել և մտադիր էին Երևանին օգնության գնալ: Երբ պարզվեց, որ նրանք պատրաստվում էին Գորիի բերդը գրավել, բերդի վարոշում ասլուդ հայերից (արամենե) ծերերը եկան և հայտնեցին. «Ներկայումս բերդը օսմանցիների ձեռքումն է, մեր կարողությունից դուրս է նրա գրավումը, սակայն երբ դուք օսմանցիների դեմ կռվեք, երկու կողմի կռվում չեղոր մնալու պայմանով մենք պատրաստ ենք պատանդ տալ»: Այս խոստումով նրանք իրենց պատանդները հանձնել էին: Այդ մասին երեք գրություն էր ստացվել: Վերոհիշյալ վեզիրը բոլոր զինվորների վրա Չըլդրի բեյերբեյի Խահակ փաշային բաշրուդ նշանակեց և Աստուծո չալավինելով շարժվեց զեպի թշնամին: Երբ մոլորյալ թշնամու զինվորները տեղեկացան, որ իրենց վրա հարձակում է նախապատրաստվում, անցան Գորիի գետը և մի ժամ տարածության վրա, Շահնավազի փախուստի ժամանակ, նրա կենտրոնատեղը եղող Ադենի ձոր կոչված վայրում բարձր լեռներում դասավորեցին հեծելազորն ու հետիոտն զինվորները, իսկ զիմացի և հետևի վեռնանցքներում հրացանածիգներ նշանակեցին ու այդպիսով բոլոր ճանապարհները փակեցին: Այն պահին, երբ թշնամին որսի էր սպասում, մեր զինվորները վագրի նման շարժվեցին զեպի լեռները. ձիավորները դուրս եկան թշնամու հեծելազորի դեմ, իսկ Աֆղան հրացանածիգների և այլ հետիոտների կռվում մեր ճարպիկ կտրիճները թշնամու հեծյալ և հետիոտն զինվորների միջև մի անմատչելի պարիսպ կազմեցին: Որոշ ժամանակ անց, կռիվից հետո, թշնամու հեծելազորը չկարողանալով զիմանալ իսլամական զինվորների հարձակմանը, միացավ հետիոտների հետ և փորձեց զիմադրություն ցույց տալ: Սակայն Աֆղան հրացանածիգները նրանց ճանապարհ չտվին, նրանք

ստիպված եղան ետ նահանջել: Խստամական բանակի դեմ մարտ-
թյան վերածած լեռնանցքները, նրանց համար դերեղմունի գարձան
ողջ մնացած հետիոտն զինվորների մի մասը սրո ճարակ դարձավ,
մի մասն էլ Գորիի ջրում (գետում) խեղդվեց: Այս կռվում մոտ 3000
անիծվածներ ոչնչացվեցին: Այս հաղթանակի ուրախառիթ լուրը և
նրան հաջորդող, Սեֆեր ամսի սկզբին, վերոհիշյալ վեզերի կողմից
հաղորդված Երևանի գրավման ավետիսը, բոլոր հավատացյալների
սրտերը ուրախությամբ և զոհունակությամբ լցրին:

(«Թարիխի Չելերի-Չադե», հատ. VI, էջ 195—197):

Երևանի բերդի և Օրդուբադ ու Նախիջևան քաղաքների գրավումը

Աստուծո կամքով Երևանը Օսմանյան սուլթանական երկրին
միացնելը Նորին Վսեմություն փառիշահի ցանկությունն էր. այդ
կողմը արշավելու համար նշանակվեցին Դիարբեքիր էյալեթի
դեամեթ և թիմարի տերերը, հիշյալ էյալեթի լիվանների մու-
թասարրիֆները, Անադոլուի վալի Վեզիր Օսման փաշան, Կարսի
բեյլերբեյին և այդ էյալեթի լիվանների բեյերը՝ իրենց կանոնավոր
կափու-խալքի զինվորներով*։ Կարսի էյալեթի դեամեթ և թիմարի
տերերը, աջ ու ձախ զինվորները, Սվադի բեյլերբեյի Ռիդվան-
Ջադե-Սեյիդ-Մուհամմեդ փաշան՝ կանոնավոր կափու-խալքի զին-
վորներով և էյալեթի դեամեթ և թիմարի տերերով, Մարաշի էյալեթի
դեամեթ և թիմարի տերերը, Խուդավենդիկյար սանջակի նախկին
մութասարրիֆ էբուբեքիր փաշան և Մամալի-Օղլու-Օմեր փաշան,
Չորումի սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշան, Ակսարայ սանջակի
մութասարրիֆ Արսլան փաշա-Ջադե-Մուհամմեդ փաշան՝ կափու-
խալքի զինվորներով, Բայազետ սանջակի Մահմուդ բեյը՝ կափու-
խալքի զինվորներով, և ցեղերի ու աշիրեսների գլխավորները, ինչ-
պես նաև 1000 մարդ սիփահի և զինակիր (սիլահդար)** և 27 հազար
ենիշերի և ենիշերի «սերդեն կեշտի» զինվորներ, 2500 ջեբեջի, թըն-
դանոթաձիգ և թնդանոթի կառապան, ընդամենը 60 հազարից ավե-
լի հաղթական զինվորներ: Վսեմափայլ վեզիր Արիֆի-Ահմեդ փա-

* Կափու խալքը կամ կափու-կուլի զինվորները համարվում էին օս-
մանյան բանակի փառիշահական (արքունական) զորամասերը՝ հեծյալ և հե-
տիոտն: Ենիշերիական զորամասը կափու-կուլիի զորամասերից առաջինն էր:

** Սիլահդար — վեզիրների և այլ պետական բարձրաստիճանավորների
զինակիրները:

շան, որը առաջ Դիարբեքիի վալին էր եղել և ներկայումս Թիֆլիսի սլաշտականության սլաշտոնում էր գտնվում, ղինվորների վրա Սերասբեր նշանակվեց: Վերահիշյալ վեղիբը Թիֆլիսից շարժվելով, բանակի հետ միասին Արփա-Չալիի կոչված վայրում կանգ առավ և բնակություն հաստատեց: Այդ ժամանակ կայսերական ղինվորներից Քեմանի-Մուստաֆա-Աղայի միջոցով ստացված ֆերմանով Սուլթանը հրամայել էր անմիջապես մեկնել դեպի նշանակված վայրը և մի օր առաջ Նրևանի բերդը գրավել: Սուլթանական ֆերմանով էրզրումի բերդից 10 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ, 30 հատ «շահի»⁶ թնդանոթ և նրանց մոտ ծառայության նշանակված սլատերազմների մեջ կոսոված թնդանոթաձիգները, նվիրական շեվվալ ամսի 2-րդ օրը, Աստուծո առաքիլներով, այդ տեղից շարժվեցին և 7 մերհելե անցնելով՝ ուղղվեցին դեպի Նրևան: Նրբ հասան Քարբան-Սարալ կոչված մենդիլը, մի փորձառու անձնավորության միջոցով Նրևան ուղարկեցին ողորմած Սուլթանի՝ Նրևանի բնակչության անձի և ինչքի առաջնությունը երաշխավորող, բանակի կազիասքերի կողմից կնքված գրության ու հաստատված կայսերական «թաթթի-Հյումայունի» օրինակը (սլատձենը), ինչպես նաև իրենց կողմից գրված նամակը: Շրջակայքում և մոտ վայրերում գտնվող բոյբեյիները*, Նրևանի բերդի գրոշակակիր Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, խալիֆա** համարվող Ուշ-Քիլիսեի*** վարդապետները (փափաս) եկան և հպատակություն հայտնեցին. բոլորն էլ մեծ սլատով և խոստումներով բնդունվեցին:

Հիշյալ ամսի 13-րդ օրը Բայազետի սանջակի մութասարրիֆ Մահմուդ փաշան, Թոփրաք-Կալայի բեյ խալիլ բեյը և Քուրդիստանի բեյերը միացան բանակին և իսլամական ղինվորները մեծ ուժով եկան ամրացան Նրևանի բերդի առաջադիր մասերում: Բոլոր ղինվորների, մասնագետների ու ղեկավարների խորհրդակցությանը դրվեց այն հարցը, թե ո՞ր կողմից է ավելի հարմար բերդի սլաշարումը: Պարզվեց, որ եթե հանգուցյալ դրախտաբնակ Ղազի-Սուլթան Մուրադ խանի անցած կողմից սկսվի (սլաշարումը), բանակին «ժանդակություն ու սլաշար հասցնելու ճանապարհները կտրելու դործում Ջանգի ջուրը [գետը] ուժեղ միջոց կլինի, հետևաբար նսլատակահարմար նկատվեց սլաշարումն սկսել գետի մյուս կողմից:

* Բոյբեյի — ցեղի (աշիրեթո) ստորաբաժանման (օյմաքի) պետը:

** խալիֆա, ուզում է ասել կաթողիկոս:

*** Ուշ-Քիլիսե՝ բառացի նշանակում է երեք եկեղեցի, էջմիածնի վանքը:

Ձեռնարկեցին հիշյալ գետի մյուս կողմում խրամատներ փորելուն և նույն գիշեր խրամատների մեջ մտնելով՝ թնդանոթի և խումբարեի* համար ամրություններ սլատրաստեցին: Հաջորդ շուրջը լեռնալճի օրը սկսեցին մարտը, որի հետևանքով բազմաթիվ կրգըլրաշներ սսլանվեցին և իսլամական զինվորների ա՛վագանիից Թուրնաշի-Բաշի-Աբդուլահ-Աղայի արծվային հոգին դեպի երկինք բարձրացավ, որով նա արժանացավ նահատակության փառքի նվիրական աստիճանին: Հիշյալ քաղաքը (Երևանը), մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն սլարիսսլներով էր շրջապատված, ուստի նրա սլաշարումը անսլայմանորեն կապված էր վարոշի** գրավման հետ: Սակայն վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Ջանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին: Հիշյալ ամսի 5-րդ հինգշաբթի օրը Քուրդիստանի հետևակ զինվորները և սերասքերի Աֆղանական դրոշակները (զորամաս) և հրացանածիգները կոկորդիլոսի նման հիշյալ գետն անցան, մյուս կողմից էլ ենիչերիների և «սերտեն կեչտի» դրոշակների որոշ մասը, ժողովրդի անցած կամուրջից անցան, մի մասն էլ՝ «Թող ջուրը քեզ տանի՝ բայց մի անցնի նամերդի*** կամուրջից», ասացվածքի (առածի) համաձայն, զինվորական կարգով կոկորդիլոսի նման դետից անցան, երկու ժամվա ընթացքում 10 հազարի չափ կրգըլրաշների սրու ճարակ դարձրին և ամբողջ վարոշը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին և մաքրեցին: Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին և հաղթական զինվորները բազմատեսակ ավարի տիրացան: Հաղթական բանակի դեպի Երևան գնալը և իսլամական բանակի շարժման ուղղությունը որոշվելուց հետո, վարոշի սլարիսսլների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հալասարվեցին և շուրջանակի սլարսիսլների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց: Այս կերպով հաղթական բանակը կարողացավ վարոշը գրավել: Վարոշը իբրև հիմք ընդունելով և վերահիշյալ վայրերում խրամատներ փորելով, այսպես դասավորվեցին՝ Ստամբուլի դռան դիմաց Սերասքեր փաշան, նրա ձախ կողմում՝ Անադոլուի վալի Վեզիր-

* խումբարե կամ կուլբարե — երկաթից պատրաստված և մեջը լեցուն թնդանոթի մեծ գնդակ (սուլա):

** Վարոշ (հունդարերեն) — ծայրամաս, քաղաքի արվարձանը, շրջակայքը:

*** Նամերդ — տմարպիս, խարոզ:

Օսման փաշան, նրա մոտ՝ Կարսի վալի էրու-Բերի փաշան և աջ կողմում՝ ենիչերիները: Բերդի հարավային կողմը քարքարոտ լինելու պատճառով մոտակայքում խրամատներ փորելը անհնար էր: Զանգի գետի մյուս կողմում Կարահիսարի-Շարքի վալի Օմեր փաշան խրամատներ փորելու ձեռնարկեց: Սերասքերի խրամատներում 4 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ և 10 հատ «շահի» թնդանոթ դրվեց, իսկ Անադոլուի խրամատներում՝ 3 թնդանոթ և 6 հավան*, ենիչերիների խրամատներում՝ 2 հատ «բալյեմեզ» և 3 հատ «շահի» թնդանոթ, Օմեր-փաշայի խրամատներում 2 հատ «հավան» դրվեց և այս ձևով ձեռնարկվեց պաշարման ապահովումը:

Հաջորդ օրը բերդի ներսից մի քանի մարդիկ դուրս գալով, պաշտպանություն և ժամանակ խնդրեցին: Սերասքեր փաշան փաղիշահական գրությունը (հրովարտակը) ուղարկեց էր, սակայն որովհետև անհավատ ռաֆրդիներն իրենց խոստման և պայմանին հակառակ էին վարվել և ենիչերիների թևին միանգամից երկու հաղարի շափ հրացաններ էին արձակել, փաղիշահական բանակն էլ սկսել էր կռվել, թնդանոթ և խումբարա արձակել: Հիշյալ ամսի 17-րդ օրը Անադոլուի վալին՝ Օսման-փաշան էլ իր կափու-խալքի և էյալեթի ղինվորներով բանակին միացավ: Այս հանգամանքը բերդի ներսում գտնվող սատանայական մարդկանց (ղինվորներին) մեծ հուզում և սարսափ պատճառեց և ամսի 20-րդ օրը նորից մարդիկ եկան «աման» խնդրեցին. սակայն նրանց խոսքերի բացարձակ առատ լինելը նույն օրն իսկ պարզվեց: Հաջորդ օրը երևանի ժողովրդի պատվավոր անձերից Ջաֆեր բեյը, Ալի-Կուլի բեյը և երեք այլ անձեր եկան և սերասքերի հետ խոսեցին: Նրանք հաղթական բանակի Թիֆլիսում իրենց խոստման և պայմանագրին հակառակ ընթացքը իբրև օրինակ հիշելով՝ հայտնեցին, որ ժողովուրդը վախենում է: Բերդի հանձնման իբրև սկզբնական ուլայման առաջարկեցին ենիչերիների խրամատներից դուրս գալը: Սերասքերը հայտնելով, որ բերդի ազատագրումից առաջ ենիչերիների շարժումն ու արձակումը կայսերական օրենքին հակառակ է, մերժման պատասխան տվեց: Նրանք {քաղաքից ուղարկվածները} իրենցից մի քանի կարևոր անձիք թողնելով բանակցություն համար՝ ղեպի քաղաք շտապեցին: Սակայն դրանց բանակցությունն էլ երկարատև չեղավ և առաջվա պես կռիվները վերսկսվեցին...

* Հավան — խումբարա արձակելու հատուկ կարճ թնդանոթ:

Հիշյալ ամսի 25-րդ օրը նրանց խնդրանքով «ամանի» գրություն ուղարկվեց և հետո Երևանի ավագանիից Նաղիր-Մուհամմեդ Մենզլի բեյը, Իմամ-Կուլի բեյը, Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, Միրզա Մուհամմեդ-Ռիզան և Արգուլ-Քերիմ բեյը, նախապես ենիչերիների աղայի փոխանորդի, հետո ուղղակի աղայի միջնորդությամբ, արժանացան փաշայի ընդունելությանը։ Սրանք էլ ենիչերիների խորամտներից դուրս գալու մասին առաջարկություն արին, իրենցից շատերի եղբայրներն ու որդիները Շահադե Քահմասրի մոտ սլատանդ լինելով, մինչև նրանց որևէ կերպով ազատվելու լուր ստացվելը, իրենց ժամանակ տրվելու մասին անտեղի առաջարկ և խնդրանք ներկայացրին։ Այս պատճառով նրանց հետ ուղարկեցին և վերադարձրին դեպի քաղաք։ Սերտսքերի կարգադրությամբ նորից մի քանի օր կրակը սկսվեց... Կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան։ Զիլգադե ամսվա սկիզբը Դաշ-քեոփրյուի դիմաց գտնվող «Թեյալոր ամրություն» («Թելի թաբիյե») անունով մեծ ամրության ներքևում փորված և սլատրաստված անցքը (լաղըմ) առավոտ վաղ կրակի տվին, բայց որովհետև կրակը սահեցավ վրա չազդեց, ամրության խորտակման ազդեցությունը անզգալի եղավ։ «Էաղըմը սլայթեց» ասելով հարձակման անցած ենիչերիներից 50—60 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվեցին։ Հիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ Շահադեի կողմից Երևանի խան նշանակված Մուստաֆա-Կուլի խանը բազմաթիվ կռվելու ղինվորներով շարժվում է Երևանի ուղղությամբ։ Բայազետի սանջակի մուրթասարրիֆը՝ Մահմուդ փաշան և Ալաշկերտի բեյը՝ Խալիլ բեյը և Քուրդիստանի մյուս բեյերը դուրս եկան նրանց (կռվելու ղիններին) դիմավորելու և Աստուծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար լանակի ղլխավորներին ղինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի Նախիջևան։ Նույն ամսի 20-րդ օրը նորից լաղըմը սլատրաստ էր և ընդհանուր համաձայնությամբ որոշվեց հարձակման անցնել։ Լաղըմին կրակ տրվեց, բայց լաղըմի փորողների անփութության պատճառով, այս անգամ էլ նրա ազդեցությունը չնչին եղավ։ «Էաղըմը սլայթեց» ասելով հարձակման անցած զորագնդերը և Օսման փաշայի կողմից արձակված թնդանոթներով սլարսուլի վրա բացված անցքով առաջացող ալայ-բեյերի զորամասերից 260-ի շափ կտրիճներ նահատակվեցին, որով ստիպված եղան նորից դեպի խորամտները վերադառնալ։ Հաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ Բարձրյալն Աստուծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավվել է։ Օսմանյան սիփահիները շատ ուրախացան, իսկ Երևանի բնակչությունը

գրավման վախից սրտաբեկ եղավ: Պաշարումը և պատերազմական զործողությունները մոտավորապես մի ամիս շարունակվեցին: Սերասքերից ստացված հրամանագրում հայտնվում էր, որ ենիչև-րիներին՝ վարոշում և րկար ժամանակ զբաղված գրության գատապարտված լինելը և երկարատև պաշարումին տուկալը դժվարին գործ է, [զինվորներին] մի մասը կորցրել են իրենց հաստատակամությունն ու վճռականությունը և փախուստի դիմելու դիտավորություն են ցույց տալիս, բացի այդ, շատ զործածվելու հետևանքով թնդանոթների ֆալիյենները* բացվում են, ըստ երևույթին պաշարումը երկարատև լինելու պատճառով, ռազմամթերքն ու վառոդը կարող են չբավականանալ, իսկ նորից հայթայթելը անհնար է: Թեև նման հուսահատական խոսքերը կարող էին այն տավարությունը թողնել, որ նպատակի իրականացումը մեծ դժվարությունների հետ է կապվում, սակայն կարող և Պլատոնի նման ուշիմ, վսեմ Սերգարը, պատմական և աշխարհագրական բազմաթիվ գրքերի ընթերցումով ծանոթացել էր շրջապատի մելիքների և տարբեր երկրների զործերի և դեպքերի հետ...":

Այդ ժամանակ լուրեր էին տարածվել, որ Շահգադե Թահմասրի՝ արքայական դահում հաստատ չլինելու պատճառով, Իրանի երկրում խռովությունները ծայր աստիճանի են հասել: Այդ պատճառով՝ Սերասքերը, որ նախապես հակամետ չէր գործը հեշտ և թեթև համարելու, այժմ մշտապես հետամուտ էր փող և ռազմամթերք ձեռք բերելուն և հաղթական բանակին նոր օգնական ուժեր ապահովելուն: Նախապես դեպի Թավրիզ ուղարկվելու համար նախատեսված զինվորներին՝ նկատի ունենալով կարևորության և առաջնության աստիճանը, հրամայվում է իբրև օժանդակ ուժ ուղարկել Երևանը գրավելու համար նշանակված բանակին միանալու, 3000 ընտրյալ եգիպտական կտրիճ զինվորներ, 2 իհիջջե ամսի 4-րդ չորեքշաբթի օրը հասան և բանակին միացան: Այս օժանդակ ուժերի տեղ հասնելը, պաշարման երկարատև օրերի և պատերազմական դժվարությունների պատճառով մեծ տանջանքների ենթարկված իսլամական զինվորներին նոր կյանք և մեծ ուժ տվեց... Եգիպտական զինվորները Անադոլուի զինվորների խրամատները մտնելով՝ հերոսաբար կռվել սկսեցին, դիշեր-ցերեկ թնդանոթի և հրացանի պատ-

* Ֆալիյե — հին ձևի, բերանից լցվող թնդանոթների բերանը:

** Այստեղ պատմագիրը հիշում է Երևանի շուրջը տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմները օսմանցիների և պարսիկների միջև:

բաստումը միայն չէր լինում, այլ և՛ ժամանակ՝ երկու տեղից փոխված և լրացված լաղըմների մասին կըղըլրաշները դիտելին, ուստի ստիպված այդ խրամատները քանդեցին և ղեկավարները այլ միջոցներ գտնելու համար խորհրդակցություն հրավիրեցին: Այդ օրը, Զիլհիջե ամսի 6-րդ օրը, Եղանակը խիստ վատ էր, և կռվի ու սպառնալիքի պատճառով իսլամական զինվորները ենթակա եղած հիվանդությունները և դժվարությունները կառավարության լավ հայտնի և պարզորոշ լինելով, փաղիշահական հատուկ գրություն միջոց կորով և եռանդ տալու անհրաժեշտություն զգացվեց: Ստացվեց Վսեմ Սադրաղամի շոքադարներից* Բոսթոյ-Հասան-աղայի միջոցով ուղարկված սրտառու և ոգևորիչ կայսերական գրությունը և բոլորի ներկայությամբ կարդացվեց: Ընդհանուր համաձայնությամբ զրի առնված խնդրագրում հայտնում էին. «Վսեմ փաղիշահին ի սրտե աղոթք և գովասանք, մենք բոլորս, նորին Վսեմություն փաղիշահի սիրուն, պատրաստ ենք մեր գլուխն ու հոգին տալու. մինչև երեանը չգրավենք, մի քայլ անգամ էտ չենք շարժվի: Այս ասելով սկսեցին հողը փորել: Հիշյալ ամսի 18-րդ օրը նախիջևանի գրավումով մեծ պատիվ և հռչակ վաստակած Մահմուդ փաշան սերասքերի բայրաքներից, 15 բայրաք զինվորներով Օսման բեյի հետ միասին, նախիջևանից 20 ժամով դեպի ներս գտնվող Օրդուբադ քաղաքի դիմաց բնակվող և 8 հազար կըղըլբաշ զինվորներով, երեանին օգնության գնալու նպատակով վրանաբնակ եղող Սիփահսալար Մանսուր խանի, Մուստաֆա-Կուլի խանի և նախիջևանից փախած անհավատ խանի վրա հարձակվեց: Մանսուր խանը մոլորյալ սիփահիներով նրան դիմավորեց և մի ժամի շափ կըղըլբաշ զինվորներով մարտեր մղելուց հետո, Աստուծո կամքով, Մանսուրը պարտվեց... Վերոհիշյալ փաշան փախչողներին հետապնդելով՝ քաղաք մտավ: Քաղաքի բնակիչները կըղըլբաշներին օգնություն ցույց չափին և զիմելով դեպի հաղթողները՝ հպատակություն հայտնեցին: Երջանիկ փաղիշահի բախտավորության շնորհիվ հիշյալ քաղաքի նվաճման ու գրավման ուրախառիթ լուրը հաղթողներին մեծ հրճվանք և ուրախություն, իսկ պարբասում պաշարվածներին հուսահատություն պատճառեց: [Պատմագիրը մանրամասնորեն պատմում է Ստամբուլից ուղարկված

* Չոքադար — մեծ վեզիրի կամ բարձրաստիճան վեզիրների հրամաններն և կարգադրությունները զործադրող հատուկ պաշտոնյա:

բաղմաթիւ «մասնագետ» և «վարպետ» լազրմջիների, խումբարաջի-
ների և ֆիթիլջիների, ֆալիյէջիների⁸ և այլնի մասին)։

...Հիշյալ ամսի 26-րդ օրը եգիպտացիներից 300-ի չափ քաջեր
կառուցված ամրության անցքից բերդի վրա բարձրանալով՝ դրո-
շակ կախեցին և կըզըլրաշ զինվորներին հոգնած և քնած վիճակում
գտնելով, սուլանցին երկու աշտարակի պահապաններին։ Բսկ երբ
հաղթական զինվորներից մի քանի բայրաք «Սերգեն կեչտի» ենիչե-
րիներ նկատեցին նրանց 3-րդ աշտարակը հասնելը, բարձրաձայն
մաղթանքով ղևալի բերդը բարձրացան։ Նկատելով նրանց, անիծյալ
կըզըլրաշ զինվորները, հարձակվեցին եգիպտացի զինվորների վրա.
վերջինները, այդ բանին անտեղյակ, կըզըլրաշներին դեմառ-
դեմ եկան. կըզըլրաշներից 300-ի չափ զինվորներ սպանվեցին, իսկ
եգիպտացի զինվորներից 200 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվե-
ցին։ Ամսի 27-րդ օրը Գենջեի շրջանում հավաքված 20 հազար
կըզըլրաշ զինվորներ, իրենց դեմ դուրս դալու համար նշանակված
Արաբ-Ալի-Աղայի 800-ի չափ քաջարի զինվորների վրա կատարած
անսպասելի գիշերային հարձակումով, նրանց երկու սուլթաններին
և բանակը ցրեցին։ Այս ցավառիթ ղևաքը թուլացրեց կրոնասեր
զինվորների հավատքը և ձգձգելով պատերազմը ու ավելի սասու-
կացնելով դժվարությունները՝ հաղթական զինվորների ամրակուռ
բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց։ Այս պատճառով
փաղիշահական ֆերմանով հրաման տրվեց Թիֆլիսում գտնվող
Էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշային, որ նախապես
ծառայել էր Շիրվանի և Շամախիի շրջանում, անմիջապես իր
էյալեթի զինվորներով շարժվել ղևալի նրեան։ Վերոհիշյալ վեզիրը
մեծ արագությամբ շարժվեց և ամսի 29-րդ օրը իր բանակը հաս-
տատեց կայսերական բանակի շրջակայքում։ Սրանով նա բանակի
զինվորների ուժը երկու անգամ ավելացրեց և ուժեղացրեց։ Հիշյալ
վեզիրը Սերասբեր փաշայի և ենիչերիների միջև գտնվող խրամատ-
ներում ամրանալով, կատարյալ հաստատակամությամբ կռվի և
մարտի անցավ։

1135 թ. (1722) նվիրական Մուհարրեմ ամսի 2-րդ օրը, Երևանի
ավագանիից Նադր-Մուհամմեդ-Մեհդի բեյը, Մեջնուն բեյ-օղլին և
Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, ինչպես նաև «Քյասիրների աղան» կայսե-
րական բանակում ենիչերիների աղա Մուհամմեդ-աղայի մոտ գա-
լով, հիշյալ աղայի հետ միասին՝ վերոհիշյալ Հաջի-Մուստաֆա
փաշային ներկայացան, հպատակություն հայտնելով «աման»
խնդրեցին և բերդը հանձնելու համար 20 օր ժամանակ ուղեցին։

վեզիրը պատասխանեց՝ «Ձեր տնձի, ինչքերի և ընտանիքի ապահովությունը բոլորս երաշխավորում ենք, սակայն երեք օրից ավելի ժամանակ տալը կայսերական ընդունված կարգերին հակառակ լինելով, 20 օր տալը անկարելի է: Միայն կարող ենք սերասքեր փաշայից 5 օրվա ժամանակ խնդրել: Ըստ հնագույն կարգերի, միայն բերդի վրա սպիտակ դրոշակ բարձրացնելուց հետո բանակցության դուռը բաց կթողնենք»: Այս մերժողական պատասխանի վրա հաջորդ օրը նրանք դիմեցին Սերասքեր-փաշային, նա ևս նույն պայմանները առաջարկեց. վերոհիշյալ վեզիրը և ենիշերինների աղան խնդրեցին, որ երկուսական օր ևս ավելացվի: Սերասքերը՝ «7 օր ժամանակ կտանք, ավելին իրավունք չկա» ասելով խոսակցությանը վերջ տվեց: Կռիվը նորից սկսվեց: Ամսի 4-րդ օրը Շեյխ-ուլ-Իսլամ կոչված Հյուսեին էֆենդին, իբրև բոլորի ներկայացուցիչ, առաջարկեց. «Շեհզադեի մոտ դտնվող մեր պատանդները ազատելու համար գոնե 15 օր ժամանակ պետք է տալ»: Սերասքեր փաշան «7 օրից մի վայրկյան անգամ ավելի իրավունք տալու հնարավորություն չկա» վերջնական պատասխանով նրան հետ վերադարձրեց:

Փաղիշահական բանակը՝ եգիպտական զինվորների և էրզրումի վալիի էյալեթի զինվորների գալուց հետո մեծ ուժ և կորով էր ստացել: Իսկ Երևանի բնակչությունը Շեհզադեից և Գենջեից իրենց սպասած օգնական զինվորների և սլաշարի գալուց հուսահատած լինելով, հիշյալ ամսի 8-րդ օրը նորից, պատգամավոր ուղարկեցին հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին, Մեջնուն բեյ-օղլիին, Նազիր-Մեհդի բեյին, Մահմուդ-Ջաման բեյին և «Քյասիրների աղային»: Սրանք Սերասքեր փաշայի և Հաջի-Մուստաֆա փաշայի հետ բանակցեցին և հաշտության պայմանները որոշեցին: Հաջորդ օրը Սերասքեր փաշան իր ներկայությամբ դիվան կազմեց (հրավիրեց) և կայսերական կառավարության կողմից ստացված փաղիշահական ողորմագրի հետևյալ բովանդակությունը ծանուցեց. — Երևանի ժողովրդին անձի, ինչքի և ընտանիքի ու երեխաների ապահովություն է տրվում, բանակի զինվորներին և այլոց թույլ չի տրվում գրավել այգիները, պարտեզները, խանութները, խաները, բաղնիքներն ու ջրաղացները, շահի [իշխանության] ժամանակ վճարված տուրքերից ավելի տուրքեր չսլիտի պահանջվեն, Երևանի բնակչությունից ուրիշ վայր գաղթելու և տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին արգելք ցույց չսլիտի տրվի, տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին իրենց ինչքերը փոխադրելու համար բավականաչափ բևոնակիր կենդանի սլիտի տրամադրվի, Չե-

Քարլի, Կաշարլի, Բիշաթլի և քաղաքից դուրս ապրող այլ ցեղերին (աշիրեթ) իրենցից բեյեր պիտի նշանակվեն, եթե նրանք սրեկ ոճրագործության տեղիք տան, արժանի պատիժը պիտի ստանան, իսկ հավատարմություն և շիտակություն ցույց տվողները իրենց տեղում պիտի մնան և պաշտպանության համար մարդահամար տեղի պիտի ունենան։ Մուհարրեմ ամսի 14-րդ օրը կարդացվեց և բոլորին հայտնվեց հիշյալների [պատգամավորների] կողմից՝ բերող իր թնդանոթի և ռազմամթերքի պահեստներով («թոփխանե» և «ջերխանե») միասին հանձնելու, մինչև խոստացված օր իրեն պատանդ ենիչերիների Ազալի փոխանորդի մոտ ապրելու մասին պիտի առնված հանձնառությունն ու պայմանագիրը։ Բանակի ղեկավարներն ու սպաները իրենց համաձայնությունը և հավանությունը հայտնեցին։ Վերահիշյալ պայմանագրի կետերին երաշխավորություն համարվող պայմանագիրը ստորագրեցին և վերահիշյալ տվագանին (երևանի) իրեն պատանդ ենիչերիների Ազալին հանձնեցին, որոնք Պալարկվեցին ենիչերիների խրամատը։ Հետո Երևանի խանը՝ Հաջի-Ալի-Կուլի խանը հատկապես իր կողմից Գենջեի և Թիֆլիսի բնակիչներից իրեն հյուր բերվում գտնվողների կողմից խնդրանք և դիմում ներկայացվեց, որով նրանք ամսի 14-րդ օրը Սերասբեր փաշայի հետ տեսակցություն էին խնդրում։ Սերասբեր փաշայի կողմից հատուկ սարքով պարզարված նժույգ ուղարկվեց [խանին]։ Հիշյալ խանը բերդից դուրս գալով, Սերասբեր փաշայի հետ մի քիչ խոսակցելուց հետո, վերադարձավ վարոշում հատկապես իրեն համար պատրաստված պալատը։ Հաջորդ օրը՝ Մուհարրեմ ամսի 15-րդ երեքշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Երևանի ավազանից 29 անձինք եկան։ Մեծ պաշտոնի և էսթամալան ղեկավարների պարագլուխների ներկայությամբ, նրանցից Մուհամմեդ-Կասրմ բեյը բերդի բանալիները հանձնեց Սերասբեր փաշային։ Փաշան Մուհամմեդ-Կասրմ բեյին և հիշյալ Էյուսեին Էֆենդիին սամույրե մուշտակ, իսկ մյուսներին Էլ խալաթներ հագցնելով, պատիվ և հարգանք տվեց։ Սերասբեր փաշան Կափու-խալքի և ենիչերի ղեկավարներին նշանակեց Ստամբուլի կողմը եղած դռան մոտ բնակվելու։ Հաջի-Մուստաֆա փաշան, Օսման փաշան և ենիչերիների Ազալի փոխանորդը՝ Մուհամմեդ-Աղան իրենց Կափու-խալքի և էյալ Էթի ղեկավարներով Թափուղի դռան մոտ բնակվելու, որոնք հետամուտ եղան պայմանագրի կետերի պահպանմանը։ Այդ բախտավոր օրում, ըստ հնագույն պաշտոնական կարգի, բանակի ղեկիժերդարի միջոցով բոլոր ռազմամթերքը հանձնվեց ռազմամթերքի պետի փոխանորդին, 79 հատ

թնդանոթ՝ թնդանոթապետի փոխանորդին։ Երեք օր, երեք գիշեր քաղաքի բնակիչների խրեին ու ինչքերը կատարյալ ապահովությամբ և առանց կողոպտվելու վտանգի՝ փոխադրեցին զեպի վարոշ։ Ամսի 18-րդ ուրբաթ օրը, հաղթական բանակի բոլոր վեզիրները և զեկավարները մեծ բախտավորությամբ մտան բերդի ներքին մասը և հանդուցյալ դագի Սուլթան Մուրադ խանի նվիրական ջամիյում, կրոնական ծիսակատարություն կատարելուց հետո, գնացին զեպի խանի սլախատը։ Ձորամասերին խճամատներից դուրս գալու հրաման տրվեց և վերոհիշյալ Հյուսեին Լֆենդուն սամույրի մուշտակ, խակ մյուս սլախատավորներին էլ խալաթ և այլ սլախավեր տրվեցին... Հետո փառավոր հանդիսավորությամբ գնացին զեպի բանակը և բերդից արձակված ուրախառիթ թնդանոթի որոտը երկինք խորճրացավ։ Նույն օրն ևս իր կայսերական զինակիր Մուստաֆա աղան օր արժաթյա բանալիները վերցրած մեկնեց զեպի Երջանիկ Ասիթան...*

Այդ երջանիկ տարվա բախտավոր Աեֆեր ամսի սկզբին Երևան քաղաքի սուլթանական երկրի կաղմի մեջ մտնելու ուրախառիթ լուրը ստացվեց վսեմ Սերդարի շոքադարներից...** միջոցով։ Սաղաթամբ անմիջապես այս փառավոր հաղթանակը շտապեց անձամբ հայտնելու Նորին Վսեմությունն փաղիշահին...

Հետո սլախատից մանրամասներն հիշում է Սաղաթամի կողմից Երևանի սլախարման և զրավման համար կատարված աշխատանքները՝ օգնական ութեր ուղարկելու, ռազմամթերք և սլախար հասցնելու, մասնավորապես եզիպտական սինվորներ ուղարկելու ուղղությամբ։ Այդ բոլոր փաղիշահին հայտնի լինելով, վերջինիս Սաղաթամին սլախուղարկում է թահկազին խալաթով և այլ նվերներով... Երբ Երևանի բանալիները բերդի կայսերական զինակիր Մուստաֆա-Աղան հասնում է Սկյուդար, նրան դիմավորում են խիստ մեծ հանդիսավորությամբ։ Հաջորդ օրը Սուլթանական սլախատում սեպի է ունենում մեծ և վառավոր բնդունելություն, երբ Երևանի բանալիները հանձնում են փաղիշահին։ Հետևյալ օրը Ստամբուլում, հատկապես ծովեզերքում և նավատորմում, տեղի է ունենում մեծ և փառավոր լուսավառություն։ Պատմագրի ասելով՝ այդ փառավոր և խիստ մեծ հանդիսավորության և լուսավառության կապակցությամբ Ստամբուլում զգործերը դադարեցին և առևտուրը կանգ առավ, որով բոլոր մարդիկ վնաս կրեցին...»։ Պատմագրի ասելով նման շունեցող այս լուսավորությունը և հանդիսավորությունը 10 օր է տևել։

* Պետություն մայրաքաղաքը, Էհնտրանը՝ Ստամբուլը, կոչվում էր նաև Երջանիկ Ասիթան։

** Բնագրում բաց է թողնված, հավանաբար ձեռագրում չի կարդացվել։

Փաղիշահը հանդիսավորությունից հետո հատուկ կայսերական գրությամբ (սեւաթթի-շյումայուն) իր գոհունակությունն է հայտնում Սերասբերին՝ նրա մատուցած խիստ արժեքավոր և կարևոր ծառայության համար:

Տալիս ենք այդ գրության օրինակը:

Կայսերական գրության («Խարրի-շյումայուն») պատճեն

«Դու որ Արևելքում իմ Սերասբերը Ահմեդ փաշան ես: Բարձրյալն Աստուծո օղնությամբ՝ Նրևանը գրավվեց և իմ հաղթական բանակին որս դարձավ: Այս մեծ ավետիսը իմ սրտին խիստ ուրախություն պատճառեց, որի համար բարիքների պարգևողին բազմատեսակ փառք ու գովասանք եմ մատուցել: Փառք, հազար փառք: Այս բարձր հաղթանակը իմ նվիրական էությանը գոհունակություն է պատճառել և բարձր մտքին ուրախություն է դրոշմել: Մեծ Արարիչ Աստուծոց խնդրում եմ, որ սրանից հետո էլ նման բազմաթիվ մեծ հաղթանակներ ձեռք բերեք և միշտ կրոնի ու պետության թշնամիներին կրակի մատներ: Քեզ և այդ հաղթական արշավանքում կրոնի և իմ պետության սիրուն քարի և հողի վրա պառկած իմ դադի և մյուզահիտ* բոլոր կուլերին, բարձրերին, մեծերին և փոքրերին իմ տված հացն ու շնորհքը հալա՛լ լինի: Դուք բոլորդ հասնեք ձեր ցանկություններին և փափագին:

Իմ կայսերական ցանկության համաձայն, իմ Արքայական ծառայականության և հավանության համաձայն, ջանք և ուշադրություն գործ դրեք. բոլորդ էլ իմ բարեմաղթ աղոթքին և արքայական պատվին արժանացաք: Ի սեր իմ կայսրության, հոգով ու սրտով աշխատող բոլոր իմ կուլերի մասին իմ շնորհքն ու ողորմությունը անսպառ է: Ներկայումս իմ կայսերական բարձր համակրանքով, քեզ՝ հատու սրովդ թշնամուն ոչնչացնողիդ, իմ հատուկ մուշտակներից (քյուրք) ամբողջովին գործածված մի մուշտակով վարձատրելու արժանի համարեցի և իմ կողբելիջի-բաշի ծառայիս միջոցով ուղարկեցի ու շնորհեցի: Քո տրամադրության տակ գտնվող էրզրումի վալուն՝ իմ վեդիր Մուստաֆա փաշային և Նրևանի պաշտպան Օսման փաշային նմանապես մեկական մուշտակ, և այլ ծառայություններ մատուցողներին մեկական պարծանքի խալաթ ուղարկեցի: Դուք բոլորդ ձեր նվիրական պարտականությունը կատարեցիք կրոնին, իմ պետությանն ու իմ Սուլթանական պատվին:

* Նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակցողներ:

և նամուսին ըստ արժանվույն ծառայելով և օգնելով. [այժմ] գրավ-
ված նվիրական բերդի նորոգության և կարգավորման համար էլ
պետք է միասիրտ և միաբան աշխատանք և ջանք դորժ դնեք»:

(«Թարխիսի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 222—223):

Կազախի լիվան տրվում է Միր-Ալի բեյին

Կազախի ցեղից Միր-Ալի բեյը մի գործարար և կրոնասեր անձ-
նավորություն էր. փաղիշահական խալիֆայությանը հպատա-
կություն և հնազանդություն ցույց տալու համար, Երևանի սերաս-
քեր Ահմեդ փաշան, Կազախի սանջակից ցրված ոայաներին իրենց
նախկին տեղերը վերադարձնելու և բնակեցնելու, այդ շրջանը բա-
րեշինելու պայմանով, վերոհիշյալ լիվան նրան էր հանձնել: Ներ-
կայումս Թիֆլիսի պաշտպան Վեդիր Ռեջեբ փաշայի միջնորդու-
թյամբ, վերոհիշյալ պայմաններով, Երջանիկ Ասիթանեի կողմից
[Կազախի] սանջակը բեյության տիտղոսով հիշյալ Միր-Ալի բեյին
շնորհվեց:

(«Թարխիսի Չելեբի Ջադե», հատ. VI, էջ 248):

Թեկթաշյանների* Երևանի Սերասքեր Ահմեդ փաշայի նկատմամբ կատարած լրբությունները

Նախապես Երևանի համար նշանակված ենիչերիական զինվոր-
ների աղայի փոխանորդը՝ Շահեն-Մուհամմեդ Աղան, Թավրիզի
գրավման ուղարկված բեկթաշյանների խմբին սղա էր նշանակվել:
Այն օրը, երբ նա պետք է մեկներ Թավրիզ, ենիչերիների մեջ գրգռ
և խռովություն է առաջացնում ասելով՝ «ենիչերիներին հատկացված
ռոճիկից բացի, Երևանի գրավման ժամանակ Աջեմների կողմից ենի-
չերի զինվորներին բաժանելու համար Սերասքեր փաշան մեծ գումար
է ստացել»: Այս խոսքերով զրգռում է նրանց ագահությունը, խա-
բում, խռովության և ասպատամբության է մղում: Վաղ առավոտյան
նրանք հարձակվում են Սերասքեր փաշայի պալատի վրա, մտնում
նրա ննջարանը, այնտեղ գտնված իրերը թալանում... Սերասքերին
երեք տեղից վիրավորում և հետո պալատից տանում են տեղական
աղայի բնակարանը և ստիպում, որ իրենց պահանջած գումարը

* Բեկթաշի՝ իսլամական կրոնական թարիգաթ (միաբանություն), որի
հիմնադիրն է եղել հաջի Բեկթաշ-Վելին: Այդ միաբանության պատկանող
դերվիշները և անդամները կոչվում էին ժրեկթաշյաններ:

անմիջապես վճարելու համար նրանի գեֆթերդարին հրամանագիր տալ Սերասքերը այդ օրը մնում է լսողականության և ենթարկվում նրանց [խոսովարարների] բռնություններին և լրբություններին: Շիրվանի շրջանում որոշ պետական գործեր կարգի բերելու համար նշանակված և գործի բերումով նրանում գտնվող փաղիշահական դերգահի Կափու-բաշիներից Միր-Ալիմ-Մուհամմեդ-Աղան [իմանալով այդ դեպքի մասին], անմիջապես գալիս է և [խոսովարարների] նրեվանի գանձարանից վերցրած 100 ֆիսե ակշեն ուղարկում Աղաների-Կափուն, ասելով, որ այնտեղ սպաների միջոցով պիտի բաժանվի: Այսպիսով նա ավազակներին ուղարկում է դեպի այդ կողմը ու նրանց զբաղեցնում... Վիրավոր Սերասքերը այդ գիշեր իր մի խումբ մարդկանցով շտապ գնում է դեպի Ուշ-Քինիսե*, չաջորդ օրը վերոհիշյալ աղան [խոսովարարների] խմբերի սպաներին ըստ պատշաճի հանդիմանում է և նրանց սիրտը գրավելով, Բեկթաշյանների խմբի մեջ իբրև նվեր բաժանված 100 ֆիսեից 95-ը հավաքում է և խոսովության պատճառ եղող նրկու ավազակներին, իրենց սպաների միջոցով զլխատել է տալիս: Նա ամեն ջանք գործադրում է խոսովությանը վերջ տալու համար: Ոջաֆների աղաներն ու գլխավորները այդ անկարգունության համար դիմում են ու բոլորը միասին գնում, կատարյալ պատվով ու քաղաքավարությանը վերահիշյալին [Սերասքերին] տանում և վերահաստատում են իր պաշտոնին:

(«Թարիխի Չելեբի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 251—252):

1138 թվականի դեպքերից
(1725). Լորիի և Գեղեկի գրավումը

Դժբախտ Աջեմի քաղաքներից... Գեղեկի գրավումը աշխարհակալ և բախտավոր փաղիշահի ցանկությունն էր. (այդ նպատակով նշանակվեցին) Չըլդրի վալի Իսհակ փաշան, Կարահիսարի-Շարքիի մութասարրիֆ Օմեր Ալի փաշան...** Հազարի չափ ենիչերիներ և նրանց սպաները, բալականաչափ ջեբեջիներ և թնդանոթաձիգներ... Ախսախայի, Աղղուրի ու Խերթիսի բերդերի կամավոր սղաները և ղինվորները, ընդամենը 40 հազարից ավելի հազթական ղինվորներ... Սրանց վրա սերասքեր նշանակվեց էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան, որը նրանից դուրս գա-

* Ուշ-Քինիսե (կամ քիլիսե) — էջմիածին:

** Պատմագիրը հիշում է ըստ սովորականի բաղմաթիվ փաշաների և այլոց անունները՝ իրենց ղինվորներով հանդերձ:

զով՝ Արփա-Չաիր կոչված վայրում զինվորներ հավաքելու և ընդհանրապես ռազմամթերքը և սլաշարը լրացնելու համար որոշ ժամանակ սպասեց։ Հետո այդ տեղից, Աստուծո աստվածներով, շարժվեց ղեպի նպատակակետը։ Սակայն բանակի ճանապարհի մոտակայքում գտնվող Լորիի ասլահովոթյան տեսակետից, ռաֆրդի բնակչությանը հայտնի ամրակուռ բերդը իր ևզած վիճակում թողնել անցնելը աննպատակահարմար համարելով, վերոհիշյալ բերդը պաշարեց։ 3—4 օր թնդանոթով և հրացանով քաջաբար կրավելուց հետո, Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ, հիշյալ տարվա Զիլգադդե ամսի 4-րդ ուրբաթ օրը [բերդի] բնակիչները գիտենալով, որ չսլիտի կարողանան տոկալ հաղթական զինվորների ուժեղ հարվածներին, հպատակություն հայտնեցին, որով բերդը նվաճվեց և կալսերական հրկրին միացվեց... հետո այդտեղից շարժվեցին ղեպի նպատակակետը։ Նրր բանակը Գենջե հասավ, ձեռնարկեցին երեք կողմից խրամատներ սլատրաստելուն։ Բնակչությանը կոչ արին իսլամական փաղիշահին հնազանդություն ցույց տալ։ Բայց որովհետև [բնակիչները] մերժեցին և կովի ձեռնարկեցին, այդ օրը մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ ջահերի լույսով կռիվները շարունակվեցին... Հաջորդ օրը՝ առավոտյան վաղ, վսեմ վեզիրը իր հաղթական զինվորներով հարձակում սկսեց։ Իսլամական բանակի փառասլանժ դրոշակը քաղաքում ծածանվեց, առյուծանման զապիները անհավատ ռաֆրդիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհավատների շարիաթի սրով թափված արյունը Զիհուն գետի նման հոսեցրին...

Հետո պատմագիրը երկարորեն խոսում է վերոհիշյալ սերասքերի մեծ հաղթանակների, Թիֆլիսի, Համադսնի, Թավրիզի և Երևանի նման իրանական մեծ քաղաքների գրավման համար ցույց տված ռազմական կարողության մասին։ Նկարագրում է Գենջեի գրավման առթիվ Ստամբուլում տեղի ունեցած մեծ տոնակատարությունը և լուսավառությունը։ Այս առթիվ սերասքերը և այլ ղեկավարներ արժանանում են փաղիշահական մեծ նվերների և շնորհների։

(«Թարիխի Զեկերի-Ջաղև», հատ. VI, էջ 293—296)։

Երևանի մի Բանի գավառների (Նանիյե) բնակչությանը
իրենց նախնիին հալսենիում բնակեցվելը

Երևանի գավառներից [Սուրմալու] Սերմելի և այլ գավառներից մեծ ու փոքր 80, Շորագյալ, Աբարան և այլ գավառներից 226 գյուղերի բնակիչները, նրանց հրեխաներն ու ընտանիքը սլաշտալանե-

լու, ինչքերն ու ասորանքները պահպանելու նպատակով, նախապես, երբ հաղթական բանակը ձեռնարկել էր Երևանի երկիրը գրավելու, իբրև հյուր [ժամանակավորապես] փոխադրվել էին Բայազետ և Քուրդիստանի այլ վիլայեթները, Կարսի էյալեթի գյուղերն ու գյուղաքաղաքները։ Աշխարհակալ փաղիշահի շնորհիվ, երբ Երևանի էյալեթը գրավվեց, նրանք [տեղափոխվածները] ցանկություն հայտնեցին իրենց հայրենիքը վերադառնալ։ Սակայն [տեղական] մեծամեծները (այան) և նրանց ընդունողները (մյութեսելլիմ) իրավունք չէին տալիս նրանց վերադառնալու, հայրենիքում նրանց թողաճ տներն ու ջրաղացները քանդում և ավերում էին։ Վերոհիշյալ գյուղերի քեթիուղաները, Երևանի վալի՝ Վեյիլ-Ռեջեր փաշայի ներկայությամբ հրավիրված օրինական (շերիի) Մեջլիսում բողոք հայտնեցին և խնդրեցին, որ ապահով կերպով իրենց հայրենիքը վերադարձվեն։ Վերոհիշյալ վեյիլը այդ մասին հայտնեց Երևանի կապիին՝ Աբդուլլահ էֆենդիին, որը պատասխանեց. «Դեռ նոր գրավված Երևանի մեծ էյալեթի բարեշինությունն ու զարգացումը պետական նշանակություն ունեցող կարևոր խնդիր է»։ Վերոհիշյալ ուլաներին, իրենց վերաբնակեցված տեղերից ընտանիքով և երեխաներով, անստուններով և ինչքերով միասին՝ ապահով իրենց նախկին հայրենիքը տեղափոխելու, և այդ առթիվ ոչ մի արգելք չհաղուցանելու մասին կայսերական Փերմանով փաղիշահական պերզահի կափուջի-բաշիներից աղաներ Կարս և քուրդիստան ուղարկեցին։

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 302—303)։

Օսմանյան երկրում ֆրանսիացի վարդապետների
Երթևեկության արգելումը

Ֆրանսիացի վարդապետներին* ցեղից որոշ սատանայական անձիք, վատթար նպատակներով, Օսմանյան փաղիշահական երկրում մեծ և փոքր քաղաքներ շրջելով, այս ու այն կողմ երթևեկելով, հույն և հայ քրիստոնյա ուլաների մեջ ֆրանսիական (էֆրենջի) սնոտի դավանանքն ու անմիտ ծիսակատարությունն էին քարոզում, նույնիսկ որոշ մարդկանց սրտում իրենց կախարդական քարոզնե-

* Ֆրանսիացի, ուղում է ասել կաթոլիկ։

չը «Ֆիրենզի ախտի»* նման տարածելով (վարակելով), նրանց հե-
ռացնում էին իրենց հին կրոնից և ընդունել տալիս Փրանսիական
կրոնը (էֆրենջի): Այսպիսով, նրանք խոտովություն և ապականու-
թյուն էին առաջացնում, սպանություն և խարդախություն սերմա-
նում: Մի շարք քրիստոնյա ռայաներ այս մասին կառավարությանը
զանգատ ներկայացրած լինելով, Ռումելիի և Անադոլուի շրջան-
ներին հրահանգ և հրաման ուղարկվեց, որով արգելվում էր Փրան-
սիական վարդապետներին, նախապես տրված կայսերական պալ-
մանագրով որոշված վայրերից բացի այլ վայրերում ապրելը և ռա-
յաների միջև խռովություն տարածելու նպատակով ճանապարհոր-
դություն կատարելը: Հակառակ վարվողները տեղում ձերբակալ-
վում ու բանտարկվում են և այդ մասին հայտնվում է կառավարու-
թյանը:

(«Թարիխի Չելերի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 314—315):

Մուղանի խան՝ Սեֆի-Կուլի խանի հպատակությունը

Գենջեի և Շիրվանի սերասքեր էլջադ-Մուստաֆա փաշան
հայտնում և զեկուցում էր, որ Մուղանի խան Սեֆի-Կուլի խանը
Ոսմանյան պետության հպատակություն հայտնելով, պաշտպանու-
թյուն էր խնդրել: Սերասքերը խնդրում էր նրան խանության պաշ-
տոնում պահել: Ջեմալիյե-ախսըրի 18-րդ օրը, իր ծառայության
մեջ հավատարմությունը ուժեղացնելու պայմանով Մուղանի խա-
նությունը վերահիշյալ Սեֆի-Կուլի խանին շնորհվեց:

(«Թարիխի Չելերի-Ջաղե», հատ. VI, էջ 339):

1139 թվականի (1726) ղեպերից.

Գենջեի Սերասքեր Հաջի-Մուստաֆա փաշայի Շամախի
գնալը, Շիրվանում կարգը հաստատելուց հետո նրա
վերադարձը և Սյնախի հայերի ոչնչացումը

Էրզրումի էյալեթի և Գենջեի շրջանի սերասքերը և Շիրվանի
գործերի կարգավորման համար նշանակված վեզիր Հաջի Մուս-
տաֆա փաշան, Կայսերական Բարձր հրամանի համաձայն, Մուս-

* Ֆիրենզի (ֆրենզի) ախտ — սիֆիլիս: Այդ հիվանդությունը թուր-
քերեն լեզվով կոչվում է «ֆրանսիական ախտ» (կամ եվրոպական), այն պատ-
ճառով, որ Թուրքիայում մուտք էր գործել Ֆրանսիայից կամ եվրոպայից
(Շեմսեղզին-Սամի, «Կամուսի-Թուրքի», էջ 993):

կովի սահմանը որոշողների Գենչև գալուց 14 օր հետո, Գենչևի զաշտից դուրս եկել և իր... ղինվորներով* նախորդ տարվա Զիլ-
զադե ամսի 29-րդ օրը ուղղվել էր դեպի Շիրվան: Զիլհիջջե ամսի
17-ին հասել էր Շամախի: Երբ ժողովուրդը նորից լսեց և տեղեկա-
ցավ սահմանի որոշման մասին, Շամախիի ուլեմաները և ծերերը
[սպիտակամորուքները] հավաքվեցին ջամիյում և «Ինչո՞ւ Մոսկովը
այսքան մոտենում է մեզ, ինչո՞ւ մեր կրոնակից եղբայրները պիտի
մնան քյաֆիրների մեջ» խոսքերով (իմաստով) դիմում ներկայաց-
րին Օսմանյան պետության և իրենց ուլեմաներից մի քանի մարդ
ուղարկելով սերասքերի մոտ՝ հայտնեցին. «Մոսկովի հետ մենք
պիտի կովենք և սլատերադմենք»: Վերոհիշյալ սերասքերը նրանց
հուղումը հանգստացնող իմաստալից պատասխան տվեց...

Հետո պատմագիրը հիշում է սահմանների որոշման համար կողմերից առանձ-
նացված պատգամավորների կազմը: Պատգամավորներն սահմանները որոշում են
հետևյալ կերպ. Շամախի քաղաքից դեպի արևելք ուղիղ գծով գնում են դեպի Կա-
պից ծովը (Խազէր), Շամախիից մինչև ծովը գնում են 11 ժամ 25 րոպեում, համա-
ձայն կայսերական պայմանագրի՝ դրա 1/3-ը պատկանում է Օսմանյան պետության,
իսկ 2/3-ը, Մոսկովին: Հետո գնում են Մարուր անունով գյուղի մոտ, սահմանի
կենտրոն հանդիսացող բլուրը, հաջորդ օրը ուղղվում են դեպի Թեմուր-Կափու-
Այդտեղ 8-րդ կոնարում մնում մի քանի օր, հետո ծովեզերքից դեպի ցամաք և այն-
տեղից դեպի Շամախի և Կասպից ծովի միջև գտնվող կենտրոնական կետը և որոշում
են սահմանները: Ժողովրդի կողմից որոշ հակառակություն է ցույց տրվում, բայց
ետո կենտրոնից մինչև Արաս գետի գետաբերանը ձգվող սահմանների որոշ-
ման հարցում համաձայնություն է կայանում: Հետո Սերասքերը բավականա-
չափ զինվորներ է թողնում Շամախիում և ինքը վերադառնում է: Երբ նա անցնում
է Քուր գետից և որոշ գործեր կարգի բերելու համար գնում է դեպի Բարդա (Բեր-
դա) նրան դիմավորում է Շիրվանի խանը՝ Հաջի-Կավիդը և հայտնում է՝

«Տասնհինգ տարուց ի վեր աստամբրության վիճակում գտնվող
և իրենց շրջանների կըվլլբաշական գյուղերը ավերող Սղնակի
[Սղնախի] հայերը, Գենչևի նվաճումից հետո, չնայած որ հալա-
տակություն էին ցույց տվել և Օսմանյան կառավարության
հնորհիվ խաղաղություն և ասպահություն ձեռք բերել, նորից
ավազակություն էին սկսել և իրենց շրջանին մոտ գտնվող որոշ
վայրերին վնասներ հասցրել: Երբ վերահիշյալը [Սերասքերը] Շա-
մախիումն էր գտնվում, նրանք [սղնախցիները] հաղարի չափ
հեծելազորով եկել էին Սղնախի վրա, անհնաղանդություն ցույց

* Պատմագիրը հիշում է բազմաթիվ ղինվորական խմբերի՝ իրենց պե-
տերով միասին:

տվել և բռնություններ էին գործում: Այս բանը օրինակ հանդիսացավ Սղնախում մնացած ժողովրդի համար. երկիրը ավերվում և ուսանելի դարձնում էր: Սղնախացիների պարագլուխը, Ավան անունով մի հայ, թնդանոթով և խումբարայով եկել և Սղնախի վրա ամրացել էր: Հաղթական բանակը իր ղեկավարով Սղնախի գնդակի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով մինչև երեկո մի քանի թնդանոթով գնդակոծեց Սղնախներին: Այդ գիշերը սղնախցին իր տրամադրության տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ: Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինչքերն ու ապրանքները և փախստականներից ձեռք ընկած 400 անկրոն հայերի սպանեցին: Ձմեռվա լերահաս ցրտերի պատճառով [սերասքերը] սղնախցիներին պատժելուց հետո, շարժվեց դեպի 'Իենջե և ձեռնարկեց նրա պաշտպանությունը ամրապնդելու գործին: Հիշյալ սղնախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարա-Չորլի քուրդերը, Շահսեվենցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշիրեթների մեջ ապրելու և սրանից հետո հայերի (արամենե) հետ չկապվելու պայմանով, սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարա-Չորլի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրլիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամուտի) կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գենջեի գանձարանին հանձնելու պայմանով, իբրև սանջակ տրվեց Սեկբան-օղլու-Մուհամմեդ բեյին. նրա շրջակայքում գտնվող Էրսարի (?) սանջակը նույն պայմանով տրվեց Իբրահիմ բեյին...

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 420—424):

Կախերի էյալերը տրվում է Մուհամմեդ-Կուլի խանին Միրմիրանի աստիճանով

[Պատմագիրը Թիֆլիսի իշխան Վախթանգի հետ կապված և նախապես մանրամասնորեն նկարագրված դեպքերը համառոտակի կրկնում և հետո շարունակում է]

Մուհամմեդ-Կուլի խանը վեզիրի [Սիլահդար-Իբրահիմ փաշայի] իր նկատմամբ ունեցած անսպասելի անարգական վերաբերմունքից մեծապես վշտացած, Թիֆլիսի իշխանությունը հանձնում է 'Վախթանգի որդուն՝ Շահսեվազին, որը դեռ նոր իսլամությունը ընդունելով Իբրահիմ անունն էր ստացել և փախել Կախեթի կողմերը:

Վերոհիշյալ Սերասբերի և այդ կողմերում գտնվող մի քանի մեծ վե-
դիրների հակառակության պատճառով, որոշ ժամանակ ապրում է
իր ժողովրդի և ցեղի շրջանում: Լեոն դիմելով Թիֆլիսի պաշտպան
Վեդիր-Րսհակ փաշային, հիշյալ սրկրի օրինական տուրքերը (շի-
դիյե) վճարելու, լեզդիների ոչնչացման հետամուտ լինելու և մատահ-
ված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ էյալեթի իրեն շնորհվելու
մասին քանիցս խնդիր էր ներկայացրել: Հիշյալ վեդիրը այս մասին
դիմում է կայսերական Բարձր Դերգահին, հայտնելով, որ նրա լյու-
նի] ցանկությունը համապատասխանում է պետության շահերին:
Վերոհիշյալ երկրի օրինական տուրքերը լրիվ կերպով վճարելու և
էյալեթը լեզդիների հարձակումից և վնասներից պաշտպանելու և
իր անձն ու հարստությունը ղոհելու, ինչպես նաև մատահված գրավ-
ները տալու պայմանով, հիշյալ ամսի 7-րդ օրը, Կախեթի էյալեթը
միրմիրանության աստիճանով, իրեն օջաքլոք, շնորհվեց վերոհիշ-
յալ Մուհամմեդ-Կուլի խանին:

(«Թարիխի Չելերի Ջադե», հատ VI, էջ 459—460):

**Երջանիկ Ասիբանեում ավագանիի կողմից աջեմ
գերիների գնման ու վաճառման արգելումը**

Աջեմի ցեղը (թալֆա), բացի կրոնական [դավանական] տար-
բերությունից և բարքերի անհամապատասխանությունից, հրեա-
ների նման՝ իսլամական հավատացյալների նկատմամբ թշնամա-
կան և վնասակար վերաբերմունք ունեցող մի համառ ազգություն է:
Տղամարդ և կին ավագանիից նրանք, ովքեր աջեմ գերիներին [ըստ-
րուկներին] տիրանալու ցանկություն են ունեցել, դրամապես (նյու-
թապես) և մարմնապես մեծ վնասների են ենթակա եղել: Այդ բանը
հաստատված լինելով, սրանից հետո Երջանիկ Ասիբանեում ավա-
գանիի կողմից արբունքի հասակը անցկացրած աջեմ գերիների
գնումն ու վաճառումը ֆերմանով արգելվեց: Անգիտակցաբար աջեմ
գերիների տիրացած մարդկանց կրած դրամական վնասները նկատի
առնելով, Անադոլուի երկրում նրանց (աջեմ գերիների) վաճառ-
ման արտոնություն տրվեց: Հիշյալ ամսի վերջը Անադոլուի երկրա-
մասում, Սև ծովի ափում գտնվող կազանների (դավառ) կազի-
ներին և սպաներին, նալահանգիստների պետերին, Կոջա-կուլի
սանջակի մութասարրիֆին և Սկյուդարի կազիին և վերոհիշյալ
լիվաների կազիներին [հետևյալ] հրամանը ուղարկվեց. այսուհետև

Ստամբուլում աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը բոլորովին արգելված լինելով՝ նրանց ծովով կամ ցամաքով նրչանիկ Ասիթառնե փոխադրելը չի թույլատրվում:

(«Թարիխի Չելերի-Ջազե», հատ. VI, էջ 602—603)·

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Քեոփրյուլու փաշաներ, Ինչպես ցույց են տալիս թուրք պատմագիրները, Սուլթան-Մուհամմեդ IV իշխանության շրջանում Թուրքիայի արտաքին և ներքին գրությունը շարունակվում էր վառթարանալ: Շարունակվում էր պատերազմը վենետիկացիների հետ, որոնք փակել էին Չանար-Կալեի նեղուցը, խորտակել ռուսական նավատորմը և մայրաքաղաքը սովի վտանգին հասցրել: Թե՛ մայրաքաղաքը և թե՛ էյալեթները վերին աստիճանի խառնակ գրության մեջ էին, ապրտամբական շարժումները մեծ չափերի էին հասել: Պետության գանձարանը դատարկ էր: Ստամբուլում «Մեյդան-աղալարի» անունով գործաների խումբը շարունակում էր իր սանձարձակությունները: Սադրազամ Բոյնու-Յարալը-Մուհամմեդ փաշան, անկարող լինելով զուգույն այդ ավազակային անկարգությունները, պաշտոնազուրկ եղավ և 1066 թ. սադրազամ նշանակվեց հայտնի Քեոփրյուլունեի զերդաստանից Մուհամմեդ փաշան, որը 90 տարեկան էր:

Թուրք պատմագիրները Մուհամմեդ փաշայի սադրազամ նշանակվելու կապակցությամբ հիշում են հետևյալ հետաքրքիր դեպքը: Փաշան սադրազամույուն պաշտոնը ստանձնելու համար շորս պայման է ներկայացնում սուլթանին.

1. Փաղիշահը անհասպաղ պետք է ընդունի Սադրազամի կողմից ներկայացված բոլոր խնդիրները:

2. Սադրազամը պաշտոնների պիտի նշանակի իր հավանած և վստահած մարդկանց:

3. Սադրազամը անկախ պիտի գործի, վեզիրներն ու նեղիմները չպիտի միջամտեն նրա գործերին:

4. Սադրազամի մասին ներկայացված ամբաստանությունները Սուլթանի կողմից ուշադրության չպիտի արժանանան:

Սուլթան Մուհամմեդ IV ընդունում է Քեոփրյուլուի այդ պայմանները:

Քեոփրյուլու փաշային հաջողվում է հրով և սրով կարճ ժամանակում վերջ տալ ներքին անկարգություններին: Իր սադրազամության հինգ տարվա ընթացքում նա գլխասիւ է սպանել է տալիս 36.000 մարդ: Նրա զոհերից է եղել նաև Կ. Պոլսի հունական պատրիարք Փարթենիոսը, որին Մուհամմեդ-փաշան հրապարակով կախաղան է բարձրացնում պետության դեմ դավաճանության ամբաստանությամբ:

Քեոփրյուլուն վենետիկացիների դեմ ռազմական միջոցներ է ձեռք առնում և նրանց գրաված կղզիներից Բողջան և Լեմնոսը ևս է վերցնում: Նա Ղրիմի խան Մուհամմեդ-Կիրային 200 հազար թաթար զինվորներով ուղարկում է Էրզիլի-բեյի վրա ու նրան պարսության մասնում:

Հետո Անադոլոսում Արաղա-Հասան-փաշայի սկսած ապստամբական շարժումը լիկվիդացիայի է ենթարկում: Ռուսները հարձակվում են Ղրիմի վրա. թուրք պատմագիրներին ասելով՝ Քեոփրյուլուն հաջողվում է պարտության մատնել նաև ռուսներին և 120 հազար զինվոր սպանել: Մուհամմեդ-փաշան անձամբ ղեկավարել է այդ պատերազմները: Նա մեռել է 1072 թ., էդիրնեում: Մեռնելուց առաջ իրեն իրրև հաջորդ առաջարկում է իր որդուն, Շամի վալի Ֆազլի-Ահմեդ փաշային: Քեոփրյուլուն եղել է անպրագետ: Ֆազլի-Ահմեդ փաշան էլ շարունակում է իր հոր վարած բաղաբականությունը, այսինքն կախաղանի, գլխատման և սպանության միջոցով սարսափեցնելու և զսպելու բաղաբականությունը: Պատմագիրը Ահմեդ-Ռասիմը իրավամբ ասում է՝ «Արդարև այդ բաղաբականությունը երբեք չի բաժանվել մեզանից»:

Ավստրիացիների դեմ մղած պատերազմում Քեոփրյուլու փաշան իրրև սերգարի-Լըրեմ, գնում է Բելգրադ: Պատերազմը վերջանում է օսմանցիների կատարյալ հաղթանակով: Ահա այդ ժամանակներում փաղիշար՝ Մուհամմեդ IV Ռուսելիում որսորդությունը էր զբաղված, պատմագիրները ասում են, որ Սուլթանը 20—30 հազար կենդանիներ էր որսացել:

Ավստրիան 1072 թ. ստիպված է լինում հաշտություն կնքել: 1077 թ. Ֆազլի-Ահմեդ փաշան ձեռնարկում է Կրետե կղզու զբաղմանը: 25 տարուց ի վեր օսմանական բանակը զբաղեցնող Կանդիան զբաղվում է 1080 թ.: Հետո Հեհաստանի դեմ սկսած պատերազմը չվերջացած, 1087 թ. Քեոփրյուլուն մեռնում է:

Ահա, համառոտակի, Քեոփրյուլու փաշաների «համբավի» պատմությունը:

2. Խուրբե (խութբե կարգալ)—Դուրաթ օրվա և բայրամի օրերի նամազում խաթիրի կարդացած ազոթը, որի մեջ հիշվում են զուրանից որոշ այեթներ և որոշ կրոնական խրատականներ, միաժամանակ հիշվում է ևս ին «Սեմուլյուն խալիֆայի անունը և աղոթք նրա մասին: «Իր անունով խութբե կարգալ տալը» և փող կտրելը համապարհ է սուլթանության և անկախության: Խաթիր՝ խութբե կարդացող կրոնական բարձր պաշտոնի տեր անձնավորություն: Բառացի նշանակում է հոետոր, ճառախոս:

3. Գրոշակ (բայրակ)—բառացի նշանակում է գրոշակ: Սակայն հնում զործ էր անվում նաև իրրև զինվորական տերմին՝ բառալիտն-գումարտակ իմաստով, ինչպես մի գրոշակ (բայրակ) զինվոր, ենիչերի կամ մի գրոշակ սերգին-կեշալի զինվոր:

4. Նվիրական ֆերվա («ֆեթվայի-շերիֆ»): Տե՛ս Փեշեվլիի ժանոթագրության 8-րդ կետը:

5. Օջալըմ մի քանի գյուղերի կամ ավանների օրինական տասնորդի եկամուտը, որն հատկացվում էր բերդապահներին, քաղաքների տեղական զինվորներին, օրավարձի փոխարեն՝ իրրև հատկացում: Հաճախ օջալըքը չէր սահմանափակվում միայն տասնորդի եկամուտով, նա վերաբերում էր նաև ջիզիյեի, մե-տարսի և մարսային տուրքերին:

6. «Շահի»—(թնդանոթ) օսմանցիների պատրաստած և գործածած հին թրդ-դանոթների մի տեսակը:

7. Լադրմջի, խումբաբաջի, ֆիրիլջի և ֆալիյեջի:—Հայտնի է, որ «չի» կամ «ջի» մասնիկը թուրքերեն գոյականների վերջում արհեստի, մասնագիտության, զբաղմունքի իմաստն է տալիս (օրինակ՝ տեմիր, տեմիրջի-երկաթ, երկաթագործ):

Լաղըրմ—ղետի տակ փորված, վրան փակ, ջրերի հոսելու համար բացված անոթը. տեքստում դործածվում է ռազմական իմաստով այսինքն՝ ամրությունը կամ պարիսպը պայթեցնելու համար փորված անցք, որը լցնում էին վառոդով և հետո կրակ տալիս ու պայթեցնում: Լաղըրմջիններ այդ դործում մասնագիտացած զինվորներ էին:

Խուճարաշի — «հավան» անունով թնդանոթներով թշնամու վրա «խուճարա-րա» (մեջը սպանիչ նյութերով լցված երկաթյա մեծ ղնդակ) արձակող և սուդ գործում մասնագիտացած զինվորներ:

Ֆիրիլըի—պատրույգավոր հրացաններ և թնդանոթներ (պատրույգը այրելու միջոցով) արձակող զինվորներ:

Ֆալիյեջի—ֆալիյն նշանակում է թնդանոթի հրանցք: Ֆալիյեջի էին կոչվում թնդանոթների հրանցքը՝ անգործածելի դարձնելու համար, զանազան մեխանիզմներով լցնող և փակող զինվորները: Օրինակ, երբ պատերազմական դեպքերի կապակցությամբ բանակը ստիպված էր լինում իր թնդանոթները թողնել թշնամիներին, ֆալիյեջիները նախապես լցնում էին թնդանոթների հրանցքը (ֆալիյեն), այդ թնդանոթները անգործածելի դարձնելու նպատակով:

8. Երջանիկ Ասիրանե (Ասսիրանի-սեադեթ), հնում Թուրքերը իրենց մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլը, անվանում էին «Դեր-սոդեթ» (երջանկության վայր): Ավելի հաճախ դործ էր անվում Դեր-սեադեթ անունը, որն պահպանվեց մինչև Վերջին ժամանակները՝ Քեմալիստական Թուրքիայի շրջանը: Ներկայումս այդ անունները չեն գործածվում, բնդունված է Istanbul ձևը: